

ETNIČKO ČIŠĆENJE BOŠNJAČKOG STANOVNIŠTVA 1992-1995. (metodi, pravci, statistički pokazatelji)

Apstrakt: *Agresija na Bosnu i Hercegovinu je obilježila zadnju deceniju 20. stoljeća. Agresiju su izvršile Srbija i Crna Gora s ciljem realiziranja projekta stvaranja „Velike Srbije“. Budući da je u fazi priprema za agresiju došlo do dogovora srpskog i hrvatskog rukovodstva o podjeli teritorija Bosne i Hercegovine s ciljem, kako su govorili, definitivnog rješavanja srpsko-hrvatskog pitanja, a u suštini zaokruživanja „svojih velikih država“ na račun Bosne i Hercegovine, došlo je do agresije i sa istoka i sa zapada. Agresija je potpomognuta kvislinzima iznutra.*

Agresija je rezultirala okupacijom većeg dijela teritorija Bosne i Hercegovine, a da bi cilj u potpunosti bio ostvaren, bošnjačko stanovništvo je eliminirano. Dio stanovništva je ubijen, dio zatvoren u logore, a dio protjeran. Protjerivanje je podrazumijevalo spasavanje samo golog života i ostavljanje kompletne imovine agresoru. Sva imovina je opljačkana, a nakon toga agresor se potrudio da uništi sve ono što je moglo posvjedočiti da su tu živjeli Bošnjaci (od grobalja do vjerskih objekata). Dakle, radilo se o etničkom čišćenju, provedenom uz činjenje svih vrsta zločina, uključujući i genocid. U operacije protjerivanja ili da upotrijebimo eufemizam raseljavanja (odnosno „humanog preseljenja stanovništva“, kako je to agresor nazivao), bila je implicirana i Međunarodna zajednica (MZ) kroz neke od svojih organizacija (Crveni krst (CK), UNHCR i dr).

Protjerano stanovništvo u prvoj fazi je završavalo na teritoriju kojeg su kontrolirale snage Armije Republike Bosne i Hercegovine (ARBiH), a nakon toga jedan dio produžavao je u tzv. treće zemlje. U jako rijetkim slučajevima stanovništvu zatočenom u logore, ukoliko se izjasnilo da će odmah ići u treće zemlje, donekle je ubrzavano puštanje iz logora. Suština je bila da bošnjačko stanovništvo napusti Bosnu i Hercegovinu. Na taj način „očišćeno“ je od Bošnjaka preko 70% teritorije Bosne i Hercegovine. S tim u vezi u radu ćemo se fokusirati na etničko čišćenje (raseljavanje), metode i pravce raseljavanja, te na statističke pokazatelje broja raseljenih osoba.

Ključne riječi: *Bosna i Hercegovina, agresija, etničko čišćenje, bošnjačko stanovništvo, metodi, pravci, statistički pokazatelji.*

ETHNIC CLEANSING OF BOSNIAK POPULATION 1992-1995. (methods, directions, statistical indicators)

Abstract: *Aggression on Bosnia and Herzegovina marked the last decade of the 20th century. Aggression was carried out by Serbia and Montenegro in order to realize the project of creating a "Greater Serbia". Since the preparation of the aggression was in progress, the agreement was reached between the Serbian and Croatian leaders on the division of the territory of Bosnia and Herzegovina with the goal, as they said, the definitive solution of the Serbo-Croatian issue, and in the essence of rounding up "their big states" to the account of Bosnia and Herzegovina it is to aggression both from the east and from the west. Aggression was also supported by traitors from Bosnia as well.*

Aggression resulted in the occupation of a large part of the territory of Bosnia and Herzegovina, and the goal was fully realized, the Bosniak population was eliminated. A part of the population was killed, a part was imprisoned in the camps, and a part expelled. The expulsion meant saving only the bare life and leaving the entire property to the aggressor. All the property was looted, and after that, the aggressor tried to destroy everything that could testify that the Bosniaks lived there (from cemeteries to religious buildings). So it was about ethnic cleansing carried out by doing all kinds of crimes, including genocide. In the expulsion operation or to use the euphemism of displacement (that is, the "human migration of the population", as the aggressor called it), the International community was implicated through some of its organizations (Red Cross, UNHCR, etc.).

The expelled population in the first phase ended in territory controlled by the forces of the Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina (ARBiH), and after that part was moved to the so-called "third country". In very rare cases, the prisoners detained in the camps, if they declared that they would go to third countries immediately, were moved from the camp in accelerated procedure. The idea was that the Bosniak population had to leave Bosnia and Herzegovina. In this way, more than 70% of the territory of Bosnia and Herzegovina was "cleared" from Bosniaks. In this paper, we will focus on ethnic cleansing (displacement), methods and directions of displacement, and on statistical indicators of the number of displaced persons.

Keywords: *Bosnia and Herzegovina, aggression, ethnic cleansing, Bosniak population, methods, directions, statistical indicators.*

Uvod

Rat protiv Bosne i Hercegovine od 1991. do 1995. godine i etničko čišćenje Bošnjaka koje je tom prilikom provedeno, samo su jedna faza u realizaciji projekta koji traje više od 100 godina, a čiji cilj se može definirati kao „svi Srbi u jednoj državi.“ Ovaj velikosrpski projekat prati sličan projekat sa hrvatske strane.

Realizacija projekata je podrazumijevala podjelu Bosne i Hercegovine i definitivno rješavanje srpskog i hrvatskog nacionalnog pitanja. Kako se u tim projektima s Bošnjacima nije računalo, kao cilj i svrha rata je pokrenuto etničko čišćenje.

Proces etničkog čišćenja, koje je provedeno u Bosni i Hercegovini, u suštini je proces višestrukih zločina, izvedenih u nekoliko etapa do ostvarenja konačnog cilja, a to je nestanak Bošnjaka i svih njihovih historijskih, kulturnih i vjerskih tragova na području Bosne i Hercegovine. Generalna skupština Ujedinjenih nacija (UN) svojom rezolucijom od 18. 12. 1992. godine, u vezi sa stanjem u Bosni i Hercegovine, konstatira da je riječ o „provedenju gnusne politike etničkog čišćenja, koja je jedan oblik genocida.“

Potpisivanje Dejtonskog mirovnog sporazuma Bosna i Hercegovina je dočekala kao potpuno rastočena država. Preko 70% njene teritorije je bilo etnički očišćeno od Bošnjaka. Stvaranje etnički čistih teritorija Bošnjaci su platili sa oko 100.000 života,¹ te velikim brojem protjeranih i u preko 100 zemalja „rasutih po svijetu.“ Budući da su mnogi, prije svih direktni učesnici detaljno pisali o etničkom čišćenju, o načinu realizacije, o žrtvama i zločincima, ovaj rad nema pretenziju da detaljno ulazi u rekonstrukciju. Stoga smo težište rada stavili na pripreme, metode i pravce protjerivanja.

Kako se u svakodnevnom političkom i rječniku medija, ali i u literaturi pogrešno upotrebljavaju izrazi raseljavanje i raseljeni, smatramo za potrebno naglasiti da se ovdje radi o protjerivanju i protjeranim. Ljudi su pod prijetnjom smrću, dakle nasilnim putem, morali napustiti svoje domove. Veliki broj ih je prilikom protjerivanja ubijen. Radi se dakle o etničkom čišćenju i protjerivanju, sve ostalo su eufemizmi. Upotrebom eufemizama zločini neće nestati ili biti manji.

Prilikom izrade ovog rada smo koristili veliki broj izvora i literature. Ovaj rad, uz naša dva ranije objavljena rada (Srebrenica kao posljedica odnosa i djelovanja međunarodne zajednice spram Bosne i Hercegovine, *Istraživanja*, 1, Mostar 2006, 87-97. i Genocid: pripreme i poricanje. Uvod u realiziranje genocida i zatvaranje kruga genocida, *Istraživanja*, 3, Mostar 2008, 101-116) čini jednu cjelinu koja tretira razmjere i strahote počinjenih zločina.

Programska matrica

Kada je novembra 1999. godine generalni sekretar UN Kofi Anan objavio izvještaj o pokolju izvršenom u Srebrenici u julu 1995. godine i pozadini toga događaja, nije sakrio odgovornost UN, kao ni vlastitu. Međutim, on je direktno optužio Srbiju, čiji je centralni cilj rata bilo stvaranje geografski neprekinutog (kompaktnog) i etnički čistog teritorija.²

Ovaj cilj suštinski je definiran u političkom programu Ilije Garašanina iz 1844. godine poznatom kao *Načertanije*. Isti polazi od obnove Dušanovog carstva

1 Rezultati istraživanja Istraživačko-dokumentacionog centra Sarajevo.

2 Brendan Simms, *Najsramniji trenutak: Britanija i uništavanje Bosne*, Beograd 2003, 1.

iz XIV stoljeća, uz određene promjene koje su posljedica političkih događanja sredinom XIX stoljeća.³ Ovim programom se planira priključenje Bosne i Hercegovine, Bugarske, Crne Gore, sjeverne Albanije, Srema, Banata i Bačke. U srpski nacionalni teritorij se žele uključiti bosansko-hercegovačka i vojvođanska područja, koja nisu bila u sastavu Dušanovog carstva. *Načertanije* je nakon toga postalo srpska ideologija dinastija Obrenovića i Karađorđevića, kao i svih velikosrpskih programa do četničkih Stevana Moljevića i Draže Mihailovića, te *Memoranduma* SANU iz 1986. godine.

Do promjene velikosrpske hegemonističke politike nije došlo jer je njen osnovni cilj (osvajanje teritorija, prodor na zapad preko Drine, progona i uništavanje nesrpskih naroda, stvaranje velike Srbije i „svi Srbi u jednoj državi“) ostao isti. Zbog toga se vrši promjena etničke strukture uz masovnu primjenu etničkog čišćenja. Ovaj program je razrađivan i prilagođavan vremenu i okolnostima, a njegova realizacija je pokretana u vrijeme globalnih promjena ili sukoba⁴ ili u sklopu nekih međunarodnih dogovora u cilju rješavanja regionalnih pitanja.⁵

Tridesetih godina prošlog stoljeća u Kraljevini Jugoslaviji su vođene diskusije i pravljene različiti planovi s ciljem iseljavanja muslimanskog stanovništva, posebno albanskog iz tzv. Južne Srbije. U Srpskom kulturnom klubu Vasa Čubrilović je 7. 3. 1937. godine podnio referat pod naslovom *Iseljavanje Arnauta* i predložio program. U uvodnom dijelu Čubrilović žali što nakon 1918. godine nije učinjeno ono što su nekad učinili Karađorđe i Obrenovići ili Jovan Ristić, koji su „očistili Srbiju od stranog elementa.“⁶ U razradi programa Čubrilović se bavi načinima i metodama progona Albanaca i muslimana.

Čubrilović samo razrađuje ono što je na početku stvaranja Kraljevine SHS 1918. godine rekao Stojan Protić, budući predsjednik njene vlade: „Kada pređe naša vojska Drinu, tad će dati Turcima 24 sata, pa makar 48 sati da se vrate na

3 U stvari, *Načertanije* je postalo sinonim za velikosrpski hegemonizam u odnosu na susjedne narode. Da bi proveli programsku politiku vode ratove i provode agrarne reforme na osvojenim područjima radi kolonizacije srpskog stanovništva. “U “*Načertaniju*” je navedeno u kojim zemljama Srbija treba organizirati promidžbeni i obavještajni rad, radi pripajanja tih zemalja svojoj državi. Zbog toga taj program nije publiciran sve do 1906. godine.”

4 Realizacija ovog programa uvijek je pokretana u vrijeme globalnih promjena ili sukoba (Prvi i Drugi svjetski rat) ili je to bilo u sklopu nekih međunarodnih dogovora u cilju rješavanja regionalnih pitanja (Balkanski ratovi i rat 1991-1995). Senija Milišić, *Genocid: Pripreme i poricanje*. Uvod u realizovanje genocida i zatvaranje kruga genocida, *Ljudska prava*, 1-4, Sarajevo 2008, 205-225, 207. (dalje: S. Milišić, *Genocid*).

5 „Rijetko je koji narod uspio da u posljednjih 150 godina proširi svoj državni teritorij i protjera nesrpske narode, kao što su to postigli Srbi. Interesantno je da se taj njihov uspjeh ne temelji na pobjedama u ratu, nego za pregovaračkim stolovima, uz podršku njihovih ratnih saveznika.“

6 Dr. Vasa Čubrilović, univerzitetski profesor i savjetnik u jugoslavenskoj kraljevskoj vladi je bio mišljenja da Srbiju treba očistiti od stranog elementa i naseliti je svojim narodom. Smatrao je da je protjerivanje jedino rješenje „Kad more Nemačka da iseljuje na desetine hiljada Jevreja, Rusija da prebacuje milione sa jednog kontinenta na drugi, neće doći do svetskog rata zbog koje stotine hiljada iseljenih Arnauta.“ Iza ovog programa stajali su vlada i zapovjedništvo jugoslovenske vojske. Nurija Čaušević, *Krvave godine Bošnjaka u devetnaestom i dvadesetom stoljeću*, Zagreb 1998, 108-109. (dalje: N. Čaušević, *Krvave godine Bošnjaka*).

pradedovsku veru, a što ne bi htelo, to poseći, kao što smo svojevremeno uradili u Srbiji. U Bosni se s Turcima neće moći po evropski nego po našu.“⁷ Potpuno isto izvorište ima i Moljevićeva *Homogena Srbija*, objelodanjena 30. 7. 1941. godine Moljević tvrdi: „Osnovna greška u našem društvenom uređenju bila je što 1918. godine nisu bile udarene granice Srbije. Ta se greška mora ispraviti danas ili nikad.“ Po njemu granice moraju obuhvatiti „celo etničko područje na kome Srbi žive,“ ali mora izlaziti i na more, te da „Srbi moraju imati hegemoniju na Balkanu.“⁸

Čubrilovićev i Moljevićev program, zatim Memorandum SANU, u suštini su razrada temeljnog programa *Načertanija*, ali i operacionalizacija u smislu pretakanja u Direktive, Instrukcije, Naredbe i Strateške ciljeve, kako 1941. tako i 1992. godine.⁹ Na širenju ideologije *Načertanija* među narodom radili su predstavnici srpske intelektualne elite, iza koje su stajale ključne srpske institucije: SANU, SPC i dr.¹⁰

O načinu zaokruživanja „velike Srbije“ po Garašaninovom obrascu, a koji su usavršavali njegovi nasljednici uz primjenu najbrutalnijih metoda, Hans Kohen u svom djelu *Its History and Ideology* kaže: „Srbi su bili mnogo zaostali čak i od turskog režima, pošto su bili ljudi patrijarhalne jednostavnosti i primitivne brutalnosti.“ Filip Dž. Kohen u djelu *Tajni rat Srbije, propaganda i historijska obmana* ističe da je srpski fašizam stariji od Hitlerovog, da korijeni srpskog fašizma počinju već 1804. godine, a koje je Garašanin oblikovao 40 godina kasnije. Već tada je nastao izraz „etničko čišćenje“ koje se primjenjuje već dva stoljeća. Samo u dvadesetom stoljeću su vodili pet ratova s istim ciljem.

Ne bi projekat „velike Srbije“ nošen na krilima srpskog nacionalizma mogao u toj mjeri ostati tako aktuelan i živ da ga cijelo vrijeme nije u stopu pratio i pothranjivao isti takav projekat Hrvatske i Hrvata. Na svako aktueliziranje i doradu srpskog projekta uslijedio bi odgovor hrvatske strane.¹¹ Ti su projekti uvijek u suštini funkcionirali kao savez. Dr. Esad Zgodić je to definirao kao „teritorijalni nacionalizam.“ Riječ je o tome da su oba projekta za svoje rješenje uzimali teritoriju Bosne i Hercegovine, te da su kompletan problem svodili na rješavanje srpsko-hrvatskih odnosa. Sporazum Cvetković-Maček iz 1939. godine, te dogovori Milošević-Tuđman iz 1991. godine su naočitija potvrda toga.

7 N. Čaušević, *Krvave godine Bošnjaka*, 90.

8 Vladimir Dedijer, Antun Miletić, *Genocid nad Muslimanima*, Sarajevo 1990, 8, 10, 34. (dalje: V. Dedijer, A. Miletić, *Genocid nad Muslimanima*).

9 Ovdje se prije svega misli na *Instrukciju* Draže Mihailovića iz decembra 1941. komandantu četničkih odreda Crne Gore Đorđu Lašiću i kapetanu Pavlu Đurišiću (komandantu limskih četničkih odreda). N. Čaušević, *Krvave godine Bošnjaka*, 78-79. i na *Strateške ciljeve srpskog naroda u Bosni i Hercegovini*, donešene na skupštini srpskog naroda 17. 5. 1992.

10 „SPC je jedan od ključnih inspiratora genocida i etničkog čišćenja u BiH.“ SPC je, kako kaže književnik Mirko Kovač „duhovna JNA“, jer je činila na duhovnom planu sve ono što su činili JNA i četnici s oružjem u ruci...protiv svega što nije pravoslavno i srpsko.“ Uz njen blagoslov psihijatar Rašković je Srbe promicao u „nebeski narod“, a Karadžić je tvrdio „I bog je Srbin.“ N. Čaušević, *Krvave godine Bošnjaka*, 85-86.

11 S. Milišić, *Genocid*, 207.

U suštini, model razaranja Bosne i Hercegovine tvore dva velikodržavna projekta: velikosrpski i velikohrvatski. Po snazi ova dva projekta nisu bila ista, ali su u odnosu prema Bosni i Hercegovini isti. Ovih nekoliko povučениh paralela u vezi sa ciljevima velikosrpskog projekta i metoda upotrijebljenih radi postizanja cilja, jasno pokazuju kontinuitet trajanja projekta kao i to da su vremena „intenzivne realizacije“ samo faze (ciklusi) ka dostizanju konačnog cilja.

U tom smislu:

- etničko čišćenje je konstanta, preko 150 godina,
- razoružanje Bošnjaka traje od 1912. pa sve do 1992,
- Drina je „krvava rijeka“ od 1918. do 1992. godine Na isti način su počinjeni zločini u Podrinju 1941-1945. i 1992-1995, s tim što je veliki dio teritorije na desnoj obali etnički očišćen 1941-1945, a lijeva obala do dubine od 50 kilometara 1992-1995,
- ubijanje (na razne načine), pljačka, paljenje, silovanje, razaranja sakralnih objekata su konstanta od 1912. godine,
- Bošnjacima je uvijek, a posebno 1941. i 1992. godine „garantovana“ sigurnost, ali uz uslov da ostanu u svojim kućama, nakon čega bi za nekoliko dana uslijedili pokolji,
- riječi Stojana Protića o prelasku vojske preko Drine, izvještaj četničkog komandanta nakon počinjenih zločina u istočnoj Bosni početkom 1943. godine, te izjava generala Ratka Mladića nakon zauzimanja Srebrenice 1995. godine, imaju isto značenje i isto izvorište,¹²
- Instrukcija Draže Mihailovića četničkim odredima 1941. godine¹³ i Strateški ciljevi srpskog naroda u Bosni i Hercegovini su identični, jer je konačni ishod njihove realizacije počinjeni genocid.

Put u istrijebljenje

Intenzivne pripreme za ono što će uslijediti 1992. godine su otpočele osamdesetih godina prošlog stoljeća. Tada je krenula potpuna destabilizacija Bosne i Hercegovine, kao glavnog cilja velikosrpskog projekta. Afere koje se projektuju potresaju Bosni i Hercegovinu iz temelja: „muslimanski nacionalizam“, Agrokomerc, Neum, Moševac, te neovlašteni upad pripadnika SDB-a Srbije

---

12 O izjavi Stojana Protića vidjeti napomenu 6. U Izvještaju četničkog komandanta nakon počinjenih zločina u Istočnoj Bosni 1943. godine stoji: „Nigdje nećete naći čak ni njihov grob niti jedan šiljak (misli se na mezare i minarete džamija). To je najbolje jamstvo da ćemo istrijebiti sve Turke iz svih naših srpskih zemalja. Ni jedan Musliman među nama neće ostati.“ N. Čaušević, *Krvave godine Bošnjaka*, 91.

13 V. Dedijer, A. Miletić, *Genocid nad Muslimanima*, 8, 10 i 34; S. Milišić, *Genocid*, 216, napomena 67.

i vršljanje po Bosni i Hercegovini.¹⁴ Za to vrijeme Milošević u Srbiji privodi kraju potpuno preuzimanje vlasti uklanjanjem svih onih „koji drugačije misle“ i postavljanjem sebi i konceptu odanih kadrova, te stavljanjem pod potpunu kontrolu svih sredstava informiranja.

Nakon Gazimestana i pokretanja raznih „revolucija“ (antibirokratska, jogurt, balvan) Milošević kreće u finalnu destabilizaciju ostalih republika i autonomnih pokrajina bivše Jugoslavije. Sve je činjeno pod plaštom borbe za Jugoslaviju i njeno dalje reformiranje. Takve njegove aktivnosti ispunile su cilj zbog kojeg su pokrenute: smijenjena su pokrajinska rukovodstva i rukovodstvo Crne Gore, a antibirokratska revolucija je bila stalna prijetnja ostalim republikama. Međutim, značajno je uticala na stvaranje patriotskog naboja i homogenizaciju drugih naroda. Naredni period će pokazati, kada je balvan revolucija u pitanju, da je riječ o dirigiranoj pobuni koja je trebalo da posluži kao inicijalno paljenje za raspad Jugoslavije po velikosrpskom konceptu i u krajnjem za rat protiv Bosne i Hercegovine,¹⁵ odnosno da hrvatsko rukovodstvo može u dogovore oko podjele Bosne i Hercegovine.¹⁶

Ulazak u posljednju fazu raspada Jugoslavije desio se januara 1991. godine, raspadom SKJ (14. kongres), kao jednog od integrativnih faktora Jugoslavije. Promjene na političkom planu pratile su i promjene u JNA. Privođena je kraju njena reorganizacija, čiji je krajnji cilj trebao biti da odgovori zadacima velikosrpskog projekta, odnosno njeno prevođenje od jugoslavenske (JNA) u srpsku vojsku.¹⁷ Po okončanju tog perioda, početkom devedesetih Milošević je kontrolirao ključne

14 SDB Srbije upada u Bosnu i Hercegovinu u ljeto 1989. godine, a povod je informacija u kojoj se navodi kako je jedna osoba srpske nacionalnosti pod pritiskom iselila iz Bosne i Hercegovine. Nakon ovoga pripadnici SDB su sačinili informaciju 24. 8. 1989. godine o iseljavanju Srba iz nekih dijelova Bosne i Hercegovine. U strogo povjerljivoj informaciji je pisalo da se već više godina odvija proces iseljavanja stanovništva srpske nacionalnosti iz općina Bratunac i Srebrenica. Ističe se kako pritisci dolaze od muslimanskih nacionalista, tačnije fundamentalista koji su ušančeni u pojedinim radnim organizacijama i ustanovama. Informacija je uzdrmala sve strukture vlasti od republičke do savezne. Velid Šabić, *Genocid u srednjem Podrinju 1992-1995*, Sarajevo 2008, 34-35. Krajem osamdesetih godina prošlog stoljeća Jovica Stanišić, odnosno SDB Srbije, potpuno nezakonito je proveo operaciju na teritoriju Bosne i Hercegovine, u Srebrenici, kojom se željelo dokazati/pokazati zbog čega su Srbi iz tog dijela Bosne i Hercegovine prisiljeni bježati. Stanišićev izvještaj je stigao do Predsjedništva tadašnje SFRJ. Tri-četiri godine kasnije, nažalost, Stanišićev izvještaj je bio idejna platforma za genocid u Srebrenici. Senad Avdić, Kraj srpskog demona Jovice Stanišića, *Slobodna Bosna*, 27. 3. 2008, 32-35.

15 Stjepan Mesić, Put u rat, u: *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991-1995*, uredili Branka Magaš i Ivo Žanić, Zagreb-Sarajevo 1999, 34.

16 „Pitao sam ga (Jovića) zašto Srbija vodi tako suicidnu politiku na štetu svojih sunarodnika, jer rekao sam jasno je da iza toga stoji politika u Beogradu. Odgovorio mi je da Srbiju ne interesuju Srbi u Hrvatskoj. To su vaši građani, radite s njima šta hoćete, možete i nabiti na kolac. Jović je tada rekao da Srbiju ne zanima hrvatski teritorij. „Nas zanima 66% teritorije Bosne i Hercegovine i to ćemo uzeti.““Idemo onda sjesti za stol.“ „Jesi li za to da Tuđman i ja s jedne, a Milošević i ti s druge strane, sjednemo za stol.“ Jović se složio. S. Mešić, *Put u rat*, 34. i 35.

17 S. Milišić, *Genocid*, 216-217; Veljko Kadijević, *Protiv udar: Moje viđenje raspada Jugoslavije*, Beograd 2010, 134. (dalje: V. Kadijević, *Protiv udar*).

segmente jugoslavenskog društva.¹⁸ Imao je SKS (umjesto SKJ), a formirao je i SKPJ; kontrolirao je Narodnu banku Jugoslavije (financijske tokove); potpuno je kontrolirao diplomatiju; JNA mu je potpuno bila na raspolaganju, a imao je i međunarodnu podršku.

Već početkom devedesetih je bilo očigledno da su „jugoslovenski sadržaji bitno pomaknuti prema velikosrpskim. Bilo je moguće prepoznati sadržaj i razvoj krize. Suštinski se već desila disolucija Jugoslavije.“¹⁹ Ovaj period je obilježilo i stvaranje velikog broja nacionalnih i nacionalističkih partija na tlu Jugoslavije, posebno u Srbiji. U Bosni i Hercegovini su tri nacionalne stranke bile dominantne: SDS, HDZ i SDA. Za prve dvije se može reći da su bile samo ispostave Beograda i Zagreba.

Kada je raspad Jugoslavije bio potpuno izvjestan, dešavaju se prvi višestranački izbori. U Bosni i Hercegovini nacionalne stranke preuzimaju vlast, ali ne preuzimaju odgovornost za Bosnu i Hercegovinu. Na ključna mjesta u rukovodstvo države, a po direktivama iz Beograda i Zagreba, instaliraju se osobe koje će bezrezervno izvršavati njihove zahtjeve, a sve u funkciji projekata.²⁰ Umjesto, kako su obećavali, da dođe do stabilizacije stanja, dolazi do potpune radikalizacije krize.

S tim u vezi, u općinama gdje su osvojili većinu, SDS i HDZ su formirali svoju vlast. Pri tom nisu uzimali u obzir statističke podatke, po kojima su u strukturi stanovništva Bošnjaci imali 43,7%, Srbi 31,3%, Hrvati 17,3%, ostali 7,7%, od ukupno 4.354.911 stanovnika. Bošnjaci su bili većina u 45 općina (u 13 relativna i u 32 apsolutna), Srbi u 34 općine (pet relativna i 19 apsolutna), Hrvati u 20 općina (šest relativna i 14 apsolutna). Bošnjaci su bili raspoređeni na 94% teritorije Bosne i Hercegovine, Srbi takođe na 94%, a Hrvati na 70% teritorije.²¹

Ono što je SDS radio, Radovan Karadžić je definirao kao „strategiju faktičkog stanja.“²² To je podrazumijevalo formiranje srpske vlasti u općinama gdje su osvojili većinu, a gdje nisu, nastojali su podijeliti općine, odnosno stvoriti „srpske

---

18 Rusmir Mahmutćehajić, *Put u rat*, 169-171. i Dušan Bilandžić, *Okončanje rata u Hrvatskoj i njegove posljedice*, 114-117. u: *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991-1995*.

19 Rusmir Mahmutćehajić, *Put u rat*, 169-171.

20 „U BiH vlast preuzimaju nacionalne stranke (SDA, HDZ i SDS) te na ključna mjesta instaliraju, u najmanju ruku problematične osobe, kako to Roj Gatman kaže: koji na vlast dolaze niotkud. S. Milišić, *Genocid*, 9. „Đavolji scenarij upotpunjen je galerijom likova svakojakih kamiondžija...i navodno zaliječenih psihijatrijskih pacijenata, koji odjednom postaju tv urednici, gradonačelnici i političke vođe.“ Sejo Omeragić, *Dogovoreni rat*, Sarajevo 2001, 12.

21 Ovi podaci se odnose na popis iz 1991. godine. Analizirajući raspoređenost naroda očigledno je „da su svuda tako gusto međusobno isprepleteni da teritorijalizacija-kako god i na osnovu kakvih god kriterija bila provedena, zapravo demantira tvrdnju o BiH kao mehaničkoj...“ Rusmir Mahmutćehajić, *Put u rat*, 172-174.

22 „Srbi moraju za sebe napraviti neka faktička stanja. Jer, vjerujte da sada u Evropi pravo uopšte ne uzimaju u obzir. Uzimaju faktičko stanje i analogije.“ Riječi Radovana Karadžića na skupu SDS-a 9. 10. 1991, Zbornik radova sa okruglog stola *Teritorijalna odbrana kao državotvorni faktor u odbrani od oružane agresije i u formiranju Armije Republike Bosne i Hercegovine*, održanog 13. aprila 2006. godine u Sarajevu, Sarajevo 2007, 43.

općine.“ To je *de facto* bila verzija srpskog aparthejda u kojem su bile stvorene institucije samo za Srbe. U daljoj razradi koncepta, a oslanjajući se na općine u kojima su osvojili vlast, SDS od sredine septembra 1991. uspostavlja srpske autonomne oblasti (SAO).²³ Ove su u svim svojim djelovanjima bile nezavisne od centralne vlasti (u SAO je od 109 općina u Bosni i Hercegovini uramljeno preko 50, od kojih u više od 20 Srbi nisu imali većinu, nisu osvojili vlast). Obzirom na tu činjenicu, teritorija tih općina (SAO) i njihov državno-upravni aparat služila je SDS-u kao baza za daljnje ratne pripreme.

Kao odgovor na poteze SDS-a, HDZ je 12. 11. 1991. godine u Bosanskom Brodu proglasio Hrvatsku zajednicu Posavine, a 18. 11. 1991. godine u Grudama je proglašena Hrvatska zajednica Herceg Bosna (HZHB). Stvaranje takvih ekskluzivno nacionalnih teritorijalno-upravnih jedinica pravdalo se brigom za vlastiti narod, odnosno insistiralo se na njegovoj ugroženosti. Međutim, ustavna prava ni Srba ni Hrvata ničim nisu bila ugrožena, jer je njihovo učešće u državnoj vlasti bilo proporcionalno, pa i veće od njihovog udjela u strukturi stanovništva Bosne i Hercegovine. Ali, daju snagu argumentaciji o dogovoru Tuđmana i Miloševića²⁴ o podjeli Bosne i Hercegovine i „definitivnom rješavanju srpsko-hrvatskog pitanja“ na račun teritorije Bosne i Hercegovine. Ove dvije strukture (SAO i HZHB), gotovo potpuno pokrivaju Bosnu i Hercegovinu: prva obuhvata 63% teritorije, druga 21%, dok se na prostoru od 12% preklapaju. Izvan ove podjele ostaje samo oko 4% teritorije Bosne i Hercegovine.²⁵

Sve je ovo upućivalo na to da će doći do etničkog čišćenja i uništavanja Bošnjaka kao integrativnog faktora Bosne i Hercegovine, ali i „drugih vrijednosti koje su u Bosni i Hercegovini postojale.“²⁶ S druge strane i Tuđman i Milošević su željeli agresiju koja slijedi i podjelu Bosne i Hercegovine, preko kvislinških tvorevina, svojoj i međunarodnoj javnosti prikazati kao „građanski rat.“ Takva vrsta laži i propagande za domaću i međunarodnu javnost išla je pod ruku sa propagandom o „stvaranju muslimanske države na tlu Bosne i Hercegovine.“²⁷

23 Od polovine septembra do polovine oktobra 1991. su formirane: SAO Hercegovina, SAO Krajina, SAO Romanijsko-birčanska, SAO Semberija, SAO Sjeverna Bosna. Iste je 22. 11. 1991. odlukom o verifikaciji proglašeni SAO u Bosni i Hercegovini skupština srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, praktično legalizirala. S. Milišić, *Genocid*, 214.

24 „Nekoliko mjeseci po preuzimanju vlasti dolazi do, tvrdi se prvog susreta Miloševića i Tuđmana. Susret se desio 25. 3. 1991. godine u Karađorđevu. Glavna tema tog susreta je bila podjela BiH.“ S. Milišić, *Genocid*, 210. „Njih su se dvojica o tome dogovarali u Karađorđevu i Tikvešu, gdje je Milošević uspio uvjeriti Tuđmana da će mu Srbija prepustiti u Bosni i Hercegovini banovinske granice iz 1939. godine i još mu dodati dio prostora tzv. Turske Hrvatske: Cazin, Veliku Kladašu i Bihać.“ Stjepan Mesić, *Put u rat*, 35.

25 Za taj procenat od 4%, koji je ostao van obuhvata SAO i HZHB, „predsjednik HDZ BiH Mate Boban jednom je cinično rekao da se muslimanima mora nešto ostaviti kako bi se imali gdje pokopati i urediti groblja“. Rusmir Mahmutćehajić, *Put u rat*, 172.

26 „Smjeralo se ...na radikalno uništenje ne samo socijeteta nego i osnovnih socijalnih vrijednosti, koje su u BiH postojale, činilo se ono što znači uništenje jednog društva.“ Ozren Žunec, *Rasprava, u: Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991-1995*, 141.

27 Filip Dž. Kohen se u svojoj knjizi *Tajni rat Srbije, propaganda i historijska obmana*, Sarajevo

Sve aktivnosti na uspostavljanju vlasti u općinama i inauguriranje SAO je pratila potpuna opstrukcija centralnih organa vlasti (legalnih vlasti). Išlo se dotle da se nijedna odluka od interesa za Bosnu i Hercegovinu nije mogla donijeti.

Širom Bosne i Hercegovine čelnici SDS u saradnji sa obavještajnim sigurnosnim organima Srbije i JNA su sijali strah i stvarali kaos. Stvarano je haotično stanje u svim segmentima života: blokiran je rad mnogih preduzeća, rukovodstva istih su smjenjivana ili otpuššana, otpuššani su ili smjenjivani rukovodioci organa uprave. Počela su se dešavati i ubistva, mahom Bošnjaka na teritoriji SAO, ali je SDS zabranio bilo kakve istražne aktivnosti na rasvjetljavanju uzroka. Odgovor na ovakvo stanje i stvaranje neustavnih teritorijalno-političkih jedinica u Bosnu i Hercegovinu od strane legalnih državnih organa bio je pokušaj da se po svaku cijenu sačuva mir. Međutim, struje koje su intenzivno radile na stvaranju haosa, svaki dan su jačale i sve se više približavale i dogovarale.

Ovdje se zarad historijske istine mora konstatirati:

a) Predstavnici SDS (srpskog naroda), planski, ciljano su se fokusirali na centralnu vlast i zaokupili je problemima statusa države uz istovremeno hitno odvajanje istih od „dešavanja na terenu.“ Istovremeno je SDS preko organa SAO i JNA potpuno kontrolirao situaciju i praktično neometano vršio pripreme.

b) Lokalni organi vlasti su najčešće neadekvatno odgovarali na ove pojave i pokazali su se kao nedorasli i nesposobni da se nose sa ovakvim problemima. Bilo je raznih slučajeva, od preuzimanja vlasti zarad lične afirmacije i karijere, ali i slučajeva radi „materijalne koristi i brzog bogaćenja.“²⁸

Sve ovo je razumljivo jer se značajan broj bošnjačkih intelektualaca distancirao od politike SDA, smatrajući je nacionalističkom. Time su se *de facto* distancirali od učešća u organizaciji vlasti ali i naroda za potrebe odbrane. Što se srpskih intelektualaca tiče, oni su se mahom okupili oko „centralnog projekta.“

Dolaskom srpsko-crnogorskih rezervista u septembru 1991. godine i teroriziranjem stanovništva, te razaranjem sela Ravno, krajem oktobra od strane JNA, *de facto* je izvršena agresija na Bosnu i Hercegovinu. Ova činjenica, kao i to da su Hrvatska i Slovenija donijele *Deklaraciju o nezavisnosti* s jedne, te pokušaj legalnih organa vlasti da definiraju status Bosne i Hercegovine u odnosu na nastalu situaciju, s druge strane, bitno je uticalo na intenziviranje aktivnosti na razbijanju Bosne i Hercegovine, prije svega od strane SDS i dugih srpskih stranaka.

1996, govoreći o srpskoj propagandi, lažima i historijskim obmanama, nadovezao na tvrdnje srpskog književnika Milana Miličevića iz 1871. godine koji je otvoreno rekao: „...ne mogu naši potomci znati istinu o nama jer je mi ne kazujemo, nego ono izlažemo, što nam podmiruje trenutni račun...ako je historija umjetnička galerija puna slika, s malo originala i mnogo kopija, onda je srpska historija takva galerija, puna falsifikata koje je Europa pa i Amerika dugo vremena prihvaćala kao originale. Mnogi zapadni „eksperti“ za Balkan, eksploatisali su ih za svoje titule, a političari za svoje prljave ciljeve.“

28 „Lokalni organi vlasti su neadekvatno odgovarali na ove pojave. Pokazali su se kao potpuno nedorasli i nesposobni...To je dodatno pojačalo nesigurnost stanovništva a pojavila se i sumnja u njihovu dobronamjernost.“ Naser Orić, *Srebrenica svjedoči i optuže, Genocid nad Bošnjacima u istočnoj Bosni (srednje Podrinje) april 1992-septembar 1994*, Srebrenica 1995, 16.

Skupština Bosne i Hercegovine je 14. i 15. 10. 1991. godine pokušala donijeti svoju Deklaraciju, „međutim predstavnici Srba su na sve načine nastojali spriječiti donošenje tog dokumenta. Kada nisu uspjeli, napustili su Skupštinu“. U nastavku rada Skupštine donesena je *Deklaracija o suverenoj i nedjeljivoj državi ravnopravnih naroda*. Tom prilikom Karadžić je javno uputio prijetnje bošnjačkom narodu. U suštini otvoreno je rekao šta planira i šta Bošnjaci mogu očekivati. Međutim, ta prijetnja nije shvaćena ozbiljno i na pravi način.

Nakon ovoga, SDS i druge srpske stranke formiraju 24. 10. 1991. godine *Skupštinu srpskog naroda u Bosni i Hercegovini*.²⁹ A da bi sve ove nelegalne radnje uvili u demokratske oblande, 9. i 10. 11. 1991. godine organiziraju plebiscit na kojem se srpski narod izjašnjavao za ostanak u Jugoslaviji. Oslanjajući se na plebiscit, Skupština srpskog naroda u Bosni i Hercegovini donosi i odluku o verifikaciji SAO u Bosni i Hercegovini. To znači da su samo verificirali „faktičko stanje.“ Nakon objavljivanja mišljenja Badinterove komisije, 7. 12. 1991. godine,³⁰ Skupština srpskog naroda u Bosne i Hercegovine, kao odgovor, donijela je 9. 1. 1992. godine odluku o proglašenju Republike srpskog naroda u Bosni i Hercegovini (Deklaracija). Karadžić je tom prilikom izjavio da „nema više Bosne i Hercegovine.“ Pored ovih odluka i deklaracija čiji je cilj bio razbijanje Bosne i Hercegovine i njena priprema za agresiju, SDS je već u oktobru 1991. donosio naredbe koje su direktno tretirale sadržaj i obim priprema, a sve u saradnji sa JNA.³¹

Političke i druge aktivnosti Srba u Bosni i Hercegovini pratile su i aktivnosti JNA, a sve koordinirane iz centra u Beogradu. U drugoj polovini 1991. pod plaštom vježbovnih aktivnosti, JNA počinje posjedati i kontrolirati strategijske pravce, ključne putne komunikacije, mostove, dominantne objekte. Na terenu, centre veze te TV i radio predajnike i repetitore, odnosno pozicionira se tako da njen razmještaj odgovara budućim zadacima.³² Ove aktivnosti JNA praktično su dovele do toga da je prije otpočinjanja otvorenih borbenih dejstava bila okupirana, te da su mjesta sa većinskim bošnjačkim stanovništvom bila stavljena u okruženje.

29 Osim SDS, bio je jedan poslanik SPO. Ostali poslanici Skupštine srpskog naroda su bili iz SDP, SRSJ i drugih 'lijevih' stranaka.

30 Arbitražnu komisiju konferencije o Jugoslaviji osnovala je Europska zajednica u jesen 1991. godine sa zadatkom da donosi pravne sudove o jugoslovenskoj krizi. Predsjednik komisije je bio Robert Badinter, predsjednik ustavnog suda Francuske. Ova komisija je 7. 12. 1991. godine donijela mišljenje broj da je „...SFRJ u procesu raspadanja (disolution).“ *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991-1995*, 133; S. Milišić, *Genocid*, 215, napomena 60.

31 Sadržaj i obim priprema pokazuje naredba SDS od 26. 10. 1991. godine u kojoj se definira: formiranje i uspostavljanje komandnih mjesta, uspostavljanje pune mobilnosti TO pod kontrolom srpskih vlasti, formiranje jedinica za front i određivanje njihovih zamjena, prevođenje svih ljudi mlađih od 40 godina iz civilne zaštite u TO. Predpočinjavanje srpske TO komandama korpusa JNA. TO, 107. Ovom i drugim naredbama SDS, formirane su kvislinške jedinice, koje su zvali i dobrovoljačke, brojale su oko 75.000 ljudi (69.198 u 2. VO i 6.500 u 4. VO). Zaključci iz Procene stanja na prostoru Bosne i Hercegovine, koje je komanda 2. VO uputila na ličnost GSOS SFRJ-str. pov. broj 908-1 od 20. 3. 1992.

32 „...a posebno voditi računa da će uloga JNA i Srba biti od ključnog interesa za budućnost Srba u novoj Jugoslaviji. Tome treba prilagoditi lociranje snaga JNA...“ V. Kadijević, *Protiv udar*, 134.

Povlačenjem JNA iz Slovenije i Hrvatske došlo je do daljnjeg jačanja postojećih snaga u Bosni i Hercegovini i rasporeda na pravcima upotrebe. U tom vremenu na prostoru Bosne i Hercegovine su raspoređene snage devet korpusa.³³ Uz sve ovo JNA je učestvovala u formiranju i naoružavanju dobrovoljačkih jedinica, kao i srpske TO i VRS, kasnije.³⁴ Značajno je naglasiti da se srpski narod u potpunosti oslanjao na JNA, a JNA na srpsko stanovništvo kao svoju mobilizacijsku bazu i političko pokriće za djelovanje.

Obzirom da je početkom 1990. godine TO stavljena pod komandu GŠ JNA te joj je oduzeto naoružanje, u ovom periodu je došlo do intenzivnog izvlačenja istog na područja gdje su Srbi bili većina. Ovome treba dodati da je VS UN donijelo rezoluciju o embargu na naoružavanje, zbog toga što su ove dvije činjenice najpogubnije djelovale na Bošnjake i odbranu Bosne i Hercegovine.³⁵

Nakon referenduma 1. 3. 1992. godine JNA je pokazala svu svoju brutalnost i dodatno ispresijecala komunikacije, zauzela mnoge tvornice, i zajedno sa srpskim „dobrovoljcima i paravojskom“ postavila barikade. Barikade su postavili mahom u gradovima u kojima Srbi nisu uspostavili svoju vlast. Širom Bosne i Hercegovine „incidenti“ se redaju kao na filmskoj traci, a najviše ih izazivaju pripadnici JNA i „paravojska.“ Žele se isprovocirati situacije kako bi došlo do upotrebe vatrenog oružja od strane Bošnjaka.³⁶

Maltretiranje naroda, ubistva, paljenje i miniranje poslovnih prostora i radnji u vlasništvu nesrba, bili su česta pojava početkom 1992. godine, a naročito nakon 1. 3. 1992. godine kada je sve intenzivirano. Stoga su mnogi Bošnjaci i drugi nesrbi napustili svoje domove i otišli u inostranstvo ili u gradove gdje je legalna

---

33 U sastavu 2. vojne oblasti (VO) bila su četiri korpusa: 4k Sarajevo; 5k Banja Luka; 9k Knin-Kupres; 10k Bihać. U sastavu 1. VO: valjevski i Novosadski; u sastavu 4. VO: Titogradski i Riječki. Vojna ekspertiza *Drinski korpus 1992-1995*, br. 06-01/6-6.1-328/01 od 14. 2. 2001. (dalje: *Drinski korpus 1992-1995*. Vojna ekspertiza).

34 „Za stvaranje države srpskog naroda i njene oružane sile, uloga JNA je najznačajnija...“ „a i komande i jedinice JNA činile su kičmu za VRS, sa kompletnim naoružanjem i opremom...“ V. Kadrijević, *Protiv udar*, 162 i 148.

35 Reorganizacijom OS SFRJ, TO je stavljena pod komandu JNA. Shodno tome GŠ JNA je donio 14. 5. 1990. godine naredbu str. pov. br. 19-1, a na osnovu iste komanda 1. VO donosi 15. 5. 1990. godine naredbu str. pov. br. 1-190, „kojom reguliše preuzimanje, smještaj i čuvanje kompletnog naoružanja i municije od TO u magacine JNA,“ Faid Hećo, *Uloga Jugoslovenske narodne armije u agresiji na Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo 2005, 285-286. „Nakon intenzivnog angažmana Evropske zajednice u prvoj polovini 1991. godine na pokušaju rješavanja krize u jugoslaviji...i potpunog neuspjeha, ista 5. 7. 1991. godine uvodi embargo na uvoz oružja u SFRJ i zamrzava svu finansijsku pomoć“ Vlada SAD se pridružuje embargu 8. 7. 1991. godine, a Vijeće sigurnosti UN Rezolucijom 713 od 25. 9. 1991. godine uvodi embargo na isporuke oružja i vojne opreme za sve republike bivše SFRJ. S. Milišić, *Genocid*, 212, napomena 48.

36 Komandant 2. VO Kukanjac je govorio svojim saradnicima: „To malo pucanje iz puškica od strane malih gupica ljudi, koje se može predstaviti kao terorizam, može samo dati opravdanje ovoj ogromnoj sili, da završi svoj posao.“ R. Mahmutćehajić, *Koncept etnonacionalne konceptualizacije. Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991-1995*, 174. General Kadrijević kaže: „...zadatke treba izvršavati u okviru sprečavanja međunacionalnoih sukoba uz svjesno dozvoljavanje da neprijatelj prvi napadne.“ V. Kadrijević, *Protiv udar*, 93 i 127.

vlast bila dominantna. Na ovo su uticali i učestali pozivi za mobilizaciju u rezervni sastav JNA na koje se Bošnjaci većinom nisu odazivali. Neodazivanje pozivu na mobilizaciju podrazumijevalo je gubitak radnog mjesta, a nerijetko i stanarskog prava.

Nakon ovako temeljnih priprema, potpuno okupirane zemlje, dogovora između Srba i Hrvata, posebno onog u Gracu, te odluke Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini kojom su definirani „strateški ciljevi“, etničko čišćenje i uništavanje Bošnjaka (i svega što je bošnjačko) bilo je samo tehničko pitanje.

Protjerivanje

Krajem marta a naročito nakon objavljivanja Kutiljerovog plana,³⁷ JNA i Srbi više nisu imali šta čekati, krenuli su u otvorenu agresiju. Ovo tim prije jer:

- Kutiljerov plan im je davao izvjesno pokriće,
- TO je bila potpuno razoružana i obezglavljena,
- JNA je od mirnodopske u Sloveniji, preko rata u Hrvatskoj, došla u Bosnu i Hercegovinu kao potpuno spremna za rat i uveden je embargo na naoružanje od strane UN.

Dakle imali su sve pogodnosti. S tim u vezi JNA je već krajem marta (27. 3. 1992) napala Bosanski Brod i Derventu i stavila ih pod kontrolu.³⁸ Nakon toga 1. 4. slijede napadi na Bijeljinu i Kupres, a 3. 4. i Banja Luka je stavljena pod punu kontrolu.

Priznavanjem Bosne i Hercegovine, kao samostalne i suverene države, od strane Amerike i EZ, Srbi i JNA 6. i 7. aprila napadaju Sarajevo, a do kraja aprila napadani su i zauzimani jedan za drugim gradovi u Podrinju: 8. aprila Foča i Zvornik, 13. aprila Višegrad, 18. aprila Vlasenica itd. Istovremeno napadaju i zauzimaju gradove u Posavini: 14. aprila Bosanski Šamac, a 30. aprila Brčko. Prijedor je takođe napadnut i stavljen pod kontrolu 30. aprila. Tog su dana SDS i JNA nasilno preuzeli vlast.

Sve ovo je pratilo čvršće opsjedanje i žestoka dejstva, kako artiljerije tako i avijacije, po gradovima u centralnom dijelu republike i u Hercegovini. JNA je dakle prvo stavila pod potpunu kontrolu sve gradove gdje su Srbi bili većina, a nakon toga je napala i zauzela gradove u Podrinju i istočnoj Posavini, gdje nisu imali većinu, a bili su im od strateške važnosti za dalji nastavak agresije. Očigledno je da je sve

37 Karadžić, Boban i Izetbegović, pod pokroviteljstvom portugalskog diplomate Hose Kutijera, kao izaslanika EZ su 18. 3. u Sarajevu su usvojili izjavu o principima novog ustavnog uređenja Bosni i Hercegovini. Prema toj izjavi, Bosna i Hercegovina treba da bude nezavisna država „sačinjena od tri konstitutivne jedinice, zasnovane na nacionalnim principima... Taj plan je desetak dana kasnije Izetbegović ipak odbacio, ali on je legitimirao nacionalno kao liniju podele kojom su išli i svi sledeći planovi...“ *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991-1995*, 202.

38 Djelimična hronologija preuzeta iz: *Drinski korpus 1992-1995*. Vojna ekspertiza, 45.

rađeno planski i po utvrđenom sistemu. Željelo se uspostaviti koridor sa Srbijom, uz istovremeno odvajanje Bosne i Hercegovine i Hrvatske (u tom cilju su blokirani ili preneseni svi mostovi preko Save), te ovladavanjem kompletnim Podrinjem, pri čemu izvršiti spajanje sa istočnom Hercegovinom.

Zbog toga je Bijeljina prva radikalno riješena. Radikalnim rješenjem Bijeljine trebalo se postići sljedeće:³⁹

- njenim ovladavanjem presječeni su sjevernobosanski i istočnobosanski koridori, a budući da je Bijeljina središnji grad u Semberiji, omogućena je potpuna kontrola tog prostora. Riješeno je i pitanje sigurnog zaleđa (prema Srbiji) a time i pitanje nesmetane logističke podrške,
- brutalnost pri izvođenju napada i koordinacija snaga uz medijsku pokrivenost i propagandu, trebalo je da posluži kao primjer drugima ali i da pojača strah i kaos. Obzirom da je izvršen uoči Bajrama, muslimanskog vjerskog praznika, poruka je i na toj ravni bila jasna.

Obzirom na navedeno, Bijeljina može biti primjer metodologije djelovanja JNA i srpskih dobrovoljačkih i „paravojskih“ jedinica. Nakon što je JNA uspostavila potpunu kontrolu nad Bijeljinom (okružila je, blokirala sve pristupne puteve i ispresijecala punktovima), ušle su jedinice Arkanove srpske dobrovoljačke garde i kvart po kvart, ulicu po ulicu, uz pružen neznatan otpor, počeli su sa masovnim egzekucijama. Te egzekucije nisu bile slučajne ili „proizvod ratnog ludila“, već sistematsko uklanjanje značajnih ljudi i istrijebljenje bošnjačkog stanovništva uopšte.

Iz bijeljinskog primjera da se iščitati obrazac i taktika kasnijih djelovanja JNA i „paravojskih“ jedinica.⁴⁰ U praksi se taj obrazac manifestirao koncentracijom jakih snaga, prije svega oklopno mehaniziranih uz podršku artiljerije. Grad predviđen za zauzimanje bi bio okružen a sve putne komunikacije blokirane (niko nije mogao ni ući ni izaći). Blokade bi bile postavljane i po dubini teritorije da bi se onemogućio eventualni dolazak legalnih snaga u smislu pomoći opkoljenom gradu. Slijedio bi ulazak „paravojski“ u grad, koje bi počele maltretirati Bošnjake što je uključivalo i ubistva. Nakon toga ulazila bi JNA i pod plaštom smirivanja stanja i uvođenja reda, okupirala grad.⁴¹ Bošnjačko stanovništvo bi se pozivalo na mir (pri čemu su bile korištene fraze o bratstvu i jedinstvu, o JNA kao zajedničkoj vojsci itd), da preda naoružanje i ne pruža otpor, a JNA mu garantuje sigurnost, te na kraju da iskažu lojalnost „srpskoj vlasti.“⁴²

39 Tarik Kulenović, *Bosna nije šaptom pala*, Strogo pov, novembar 2005, 46. (dalje: T. Kulenović, *Bosna nije šaptom pala*).

40 T. Kulenović, *Bosna nije šaptom pala*, 46.

41 „Za stvaranje države srpskog naroda i njene oružane sile, uloga JNA je najznačajnija...“ „a i komande i jedinice JNA činile su kičmu za VRS, sa kompletnim naoružanjem i opremom...“ V. Kadrijević, *Protiv udar*, 162 i 148.

42 „... i onda megafonom objavit će stanovništvu da treba da se skupi na određeno mjesto,... gdje će predati svoje oružje. Onda bi objavili da ovo sprovodi vojska i da će garantovati sigurnost stanovništvu.“ Velid Šabić, *Genocid u srednjem Podrinju 1992-1995*, Sarajevo 2008, 45-46. (dalje:

Stanovništvo je u većini mjesta mirno prihvatilo zahtjeve i ultimatum JNA i srpskih vlasti, na shvatajući šta se i zašto događa. Vjerovali su da im se neće ništa loše desiti, vjerovali su komšijama i JNA.⁴³ U slučaju slabijeg otpora, osvajanje grada vršila je pješadija podržana tenkovima, a ukoliko bi otpor bio značajniji na scenu je stupala artiljerija da „omekša teren“.⁴⁴ JNA i srpske snage općenito su izbjegavale direktnu borbu. Masovno su koristili artiljeriju i neselektivno djelovali kad god je to bilo moguće. Bez obzira je li ili nije pružan otpor, zauzimanje gradova i sela pratila su masovna ubistva Bošnjaka, teror i etničko čišćenje. Realizaciju ovakve taktike u slučaju podrinskih gradova potvrdio je pred Haškim tribunalom, u svojstvu svjedoka pokajnika osuđenik Miroslav Deronjić.⁴⁵ Budući da je JNA, nakon priznanja Bosne i Hercegovine kao samostalne i suverene države, bila nelegalna u Bosni i Hercegovini, željela je u što kraćem roku „završiti posao“, po mogućnosti do početka ljeta 1992. godine. U tom cilju je poduzela opšte napade na pravcima:

- Sarajevo-cilj: ovladati gradom ili ga podijeliti na srpski i bošnjački dio i potpuno imobilizirati legalne institucije vlasti u smislu organizovanja i rukovođenja odbranom države te stalnim granatiranjem grada i ubijanjem civila prisiliti ih da napuštaju isti,
- Podrinje-cilj: u potpunosti ovladati tokom rijeke Drine od Bijeljine do Foče; spojiti Posavinu sa istočnom Hercegovinom; etnički očistiti Posavinu od Bošnjaka (do dubine od 50 km). Što će reći „eliminirati rijeku Drinu kao državnu granicu (kako je to definirano u „Strateškim ciljevima“ srpskog naroda).
- Posavina-cilj: ovladati tokom rijeke Save i područjem Posavine, pri čemu uspostaviti siguran koridor koji bi zapadne dijelove Bosne i Hercegovine,

---

V. Šabić, *Genocid*). U nekim naseljima je primjenjivan metod pozivanja radi evidencije i novog popisa...“. *Drinski korpus 1992-1995. Vojna ekspertiza*, 70.

43 “Sa Srbima smo živjeli u slozi i ljubavi, kaže Nusret Bećirović iz opštine Vlasenica i dodaje “... do posljednjeg trenutka vjerovali da nam ništa ružno neće učiniti...” “Sa komšijama Srbima živjeli smo veoma složno...Ipak nismo mogli ni pomisliti da će nam toliko zla počinuti.” “Navest ću dva primjera koji jasno pokazuju kakvo je bilo razmišljanje prijedorskog Bošnjaka, kaže Sedika Cerić. Idući na posao sreća sam svog kolegu Musića, koji je bio u političkim strukturama SDA u opštini.” Na pitanje Sedike da li se šta poduzima na zaštiti Bošnjaka u Prijedoru, Musić je odgovorio: “Sedika, ne brini, mi ćemo njih baklavom dočekati.” Drugi primjer odnosi se na moju užu porodicu. U januaru je Sedika otišla u Tešanj da obiđe mamu i tada su njenog muža rođenog Prijedorčanina pitali da li se u Prijedoru vrše kakve pripreme, našta je on odgovorio da ne brinu, jer njegove komšije Srbi nisu takvi i njemu oružje ne treba. Jusuf Kadrić, *Bošnjaci žrtve i svjedoci*, Sarajevo 2004, 27-31. (dalje: J. Kadrić, *Bošnjaci*).

44 Ako bi došlo do jačeg otpora (koji su u praksi najčešće pružale lokalne postrojbe, naoružane osobnim naoružanjem) pješadija bi stala i nazvala topništvo da “omekša otpor.” T. Kulenović, *Bosna nije šaptom pala*, 46.

45 “Prvo bi u određeno mjesto stigli dobrovoljci, a onda bi sledilo ostalo: ubistva, likvidacije, zastrašivanje stanovništva, panika i tako dalje. Onda, nakon toga bi stigla armija, JNA, s prividnom namerom da uspostavi red.“ ICTY, Predmet Miroslav Deronjić, br. IT-02-61, *Izjava svjedoka*, 19. 11. 2003, 19. Preuzeto iz: V. Šabić, *Genocid*, 44.

Banjaalučku i Dobojsku regiju, kao i srpske krajine u Hrvatskoj, kopnenim putem povezao sa Srbijom,

- Mostar-cilj: odsjeći Mostar, te u potpunosti ovladati lijevom obalom rijeke Neretve i etnički očistiti sve gradove po dubini, od Trebinja na jugu preko Gacka do Foče.⁴⁶

Formiranje VRS - dovršetak etničkog čišćenja

Dva događaja iz maja 1992. godine su imala značajan uticaj na ovaj period, a bila su opredjeljujuća za dalji tok rata. Radi se o sastanku Karadžića i Bobana u Gracu.⁴⁷ i zasjedanju Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini.⁴⁸ Na sastanku u Gracu je zaključeno da se razgraničenje srpskog i hrvatskog naroda izvrši „miroljubivim sredstvima“, te shodno tome prestaju razlozi za oružane sukobe. Skupština srpskog naroda u Bosne i Hercegovine 12. 5. 1992. godine donosi odluku o strateškim ciljevima srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, te na istoj sjednici formira vojsku srpske republike Bosne i Hercegovine, a za komandanta iste postavlja Ratka Mladića. VRS se sastojala od šest korpusa, a svaki od njih je *de facto* vezan za realizaciju nekog od strateških ciljeva.⁴⁹ Nakon

---

46 „Namjera JNA bila je ovladati teritorijom Bosne i Hercegovine u kratkom vremenu, najvjerojatnije do kraja ljeta 1992. Stoga je poduzet opći napad na četiri glavna pravca...“ T. Kulenović, *Bosna nije šaptom pala*, 46.

47 Sastanak u Gracu između Bobana i Karadžića održan je 6. 5. 1992. godine. Obzirom da je prije toga održan niz sastanaka (Herceg Novi, Grude itd), ovaj se smatra završnim i na njemu je dogovorena detaljna i definitivna podjela Bosne i Hercegovine na srpski i hrvatski dio. Na sastanku je zaključeno: „Odlučni da sva sporna pitanja, uključujući razgraničenje dviju konstitutivnih jedinica-hrvatske i srpske u Bosni i Hercegovini, riješe miroljubivim sredstvima i dogovorom...“ U tački 6. dogovora stoji: “Slijedom naprijed dogovorenog prestaju razlozi za oružane sukobe između Hrvata i Srba na cijeloj teritoriji BiH.“ Ciril Ribičić, *Geneza jedne zablude. Ustavnopravna analiza formiranja i djelovanja Hrvatske zajednice Herceg-Bosne*, Zagreb-Sarajevo-Idrija 2001, 97. (dalje: C. Ribičić, *Geneza jedne zablude*).

48 Skupština srpskog naroda u Bosne i Hercegovine je na prvoj sjednici 12. 5. 1992. godine donijela je “Odluku o strateškim ciljevima srpskog naroda u Bosni i Hercegovini”. Prema ovoj odluci strateški ciljevi su:

1. Državno razgraničenje od druge dve nacionalne zajednice,
2. Koridor između Semberije i Krajine,
3. Uspostavljanje koridora u dolini reke Drine kao granice između srpskih država,
4. Podjela grada Sarajeva na srpski i muslimanski deo i uspostavljanje u svakom od delova efikasne državne vlasti
5. Izlazak Republike Srpske na more.

Na istoj sjednici odlukom broj 03-234/92 formirana je “Vojska Srpske republike Bosne i Hercegovine”, a za njenog komandanta postavljen je Ratko Mladić. *Drinski korpus 1992-1995*. Vojna ekspertiza, 50 i 60.

49 VRS se sastojala od šest korpusa:

- 1. krajiški korpus,
- 2. krajiški korpus,
- Istočno-bosanski korpus,

toga dolazi do značajnog intenziviranja etničkog čišćenja, koje je većim dijelom završeno sa krajem juna 1992. Pojedina mjesta i regije su čišćeni sistematski cijelo vrijeme trajanja rata. Ovdje se posebno misli na enklave u Podrinju, ali i neke gradove poput Banja Luke i Bijeljine.

Dešavanja u Hercegovini iz jula 1992. godine te u Posavini s početka jeseni 1992. godine, u potpunosti korespondiraju sa zaključcima iz Graca. Radi se o tome da se JNA, transformirana u VRS, a nakon napada znatno slabijih snaga ARBiH i HVO, povukla na granice banovine. Nešto kasnije, početkom jeseni, snage HV i HVO, potpuno se povlače iz Posavine. Povlače se kada su borbena dejstva skoro prestala, mada su ranije, s proljeća, vođene žestoke borbe. Na taj način Srbi su uspostavili koridor sa Srbijom. Uspostavljanje koridora značilo je i pojačavanje etničkog čišćenja nesrpskog stanovništva iz svih mjesta od Banja Luke do Brčkog i Bijeljine.⁵⁰

Budući da je već polovinom 1992. godine VRS kontrolirala oko dvije trećine teritorije Bosne i Hercegovine, uspostavila je linije odbrane i okrenula se dovršavanju etničkog čišćenja. U tom kontekstu komandant krajiškog korpusa Talić iz Banja Luke sve učestalije izdaje naređenja za mobilizaciju na koja se Bošnjaci i Hrvati nisu odazivali, što je podrazumijevalo da na neki način moraju napustiti teritoriju.⁵¹ Istovremeno je komandant brigade u Podrinju naređivao protjerivanje Bošnjaka, definirao ko na koji način i u kom pravcu će biti protjeran.⁵²

U međuvremenu su snage ARBiH odbranile dio teritorije Bosne i Hercegovine, ali i oslobodile neke dijelove koje je JNA okupirala, što je žestoko naljutilo komandanta 2. VO JNA, generala Kukanjca, koji je ustvrdio: "Ja sam Mladiću predao teritoriju sa granicama Republike Srpske, a on ju je izgubio."⁵³ Ovu Kukanjčevu izjavu potvrdio je i Ivica Dačić, tadašnji glasnogovornik SPS: "Teško da bi bilo koji građanin RS RSK mogao da vam pokaže i jedan pedalj srpske zemlje koji su oni oslobodili."⁵⁴ Sve je dakle oslobodila JNA. Ovo istovremeno znači da

-
- Hercegovački korpus,
  - Sarajevsko-romanijski korpus.
  - Drinski korpus.

50 „S probijanjem koridora i srpska agresivnost je postala mnogo veća. Tada se osnivaju agencije za iselj enje i zamjene, odnosno stvara sistem kako da nas organizovano istjeraju...“ Izjava Robović Ibrahima iz Banja Luke, J. Kadić, *Bošnjaci*, 376.

51 "General Nikola Uzelac mobilizaciju je proglašavao u nekoliko navrata, prvu u junu, drugu u avgustu pa u septembru (odnosi se na 1991), a onda svaki mjesec uzastopno..." J. Kadić, *Bošnjaci*, 33.

52 Komandant Birčanske brigade naređenjem od 28. 5. 1992. godine regulisao je: Iseljavanje muslimanskog stanovništva mora biti organizovano i uvezano sa opštinama preko kojih se vrši iseljavanje. Iseljavati se mogu samo žene i djeca, a muškarce sposobne za borbu ostavljati u logorima radi razmjene." Dok je naređenjem od 26. 5. 1992. godine (samo dva dana ranije) zabranio i iseljavanje žena: "Zabraniti odlazak muškaraca i žena sposobnih za borbu, van vaše teritorije." V. Šabić, *Genocid*, 47.

53 Jovan Divjak, Prva faza rata 1992-1993. Borba za opstanak i nastanak Armije RBiH, u: *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991-1995*, 185.

54 Jovan Divjak, Prva faza rata 1992-1993. Borba za opstanak i nastanak Armije RBiH, u: *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991-1995*, 236.

odgovornost za etničko čišćenje i genocid snosi kako VRS i njeno rukovodstvo, tako i JNA i rukovodstvo Srbije i SRJ. Ovo je potvrđeno „Međupresudom“ Miloševiću i presudama najznačajnijim osobama iz vojnog i političkog rukovodstva RS i Srbije.⁵⁵ To potvrđuju i suđenja jednom dijelu najužih rukovodstava, kao i Karadžiću.

Način i metodologija protjerivanja

Budući da je etničko čišćenje bilo cilj i svrha rata,⁵⁶ pri čemu je ... Bosna i Hercegovina, poprište ...masovnog i sistematskog kršenja ljudskih prava, kao i ozbiljnih prekršaja humanitarnog prava. Etničko čišćenje je uzrok većine tih prekršaja.“ Potrebno je rekonstruirati kako se to dešavalo i podcrtati neke od metoda realizacije istog jer „zaista se upotrebljavaju različite metode da bi se provelo etničko čišćenje“.⁵⁷

Uloga JNA se sastojala u obezbjeđivanju uslova (stavljanje naseljenih mjesta pod potpunu kontrolu) da bi „paravojne“ jedinice i jedinice sastavljene od domaćeg stanovništva (mada su i paravojne popunjene najvećim dijelom od domaćih), mogle obaviti „svoj dio zadatka.“⁵⁸ Nakon poziva na predaju naoružanja, na, za to određena mjesta i predaje istog, ukoliko ga se imalo, srpske vlasti u pravilu nisu bile zadovoljne i kretalo se u pretraživanje po kućama.⁵⁹ Prethodno je stanovništvo upozoravano da ne napušta kuće i ne udaljava se. Pretresanje kuća i traženje naoružanja bilo je samo pokriće za pljačku i odvođenje stanovništva na sabirna mjesta. Prilikom pretresa kuća i odvođenja na sabirna mjesta, veliki broj stanovnika je ubijen. Bilo kakva primjedba ili protivljenje, značili su ubijanje na licu mjesta.

---

55 Raspravljajući po zahtjevu prijatelja suda“ (*amici curiae*) od 3. 3. 2004. godine da se u slučaju Slobodana Miloševića donese oslobađajuća presuda, Haški tribunal je 16. 6. 2004. godine donio odluku po tom prijedlogu odnosno Međupresudu. „Tom je odlukom Raspravno sudsko vijeće Miloševiću potvrdilo genocidnu namjeru i postojanje genocidnog plana.“ Takođe je konstatovano „da postoji dovoljno dokaza da je u Brčkom, Prijedoru, Sanskom Mostu, Srebrenici, Bijeljini, Ključu i Bosanskom Novom izvršen genocid“ te da se „zaključak o genocidnoj namjeri rukovodstva bosanskih Srba može izvesti iz cjelokupnog dokaznog materijala.“ V. Šabić, *Genocid*, 162.

56 T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, Sarajevo 2007, Izveštaj broj E/CN. 4/192/S-11/9 od 28. 8 1992, 22-24. (dalje: T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*). Specijalni izvjestitelj dijeli mišljenje drugih posmatrača da je osnovni cilj oružanog sukoba u Bosni i Hercegovini stvaranje etnički homogenih oblasti. Etničko čišćenje se ne pojavljuje kao posljedica rata, već prije kao njegov cilj. Ovaj cilj je u velikoj mjeri već postignut ubijanjima, premlaćivanjima, silovanjima, razaranjima domova i prijetnjama Takva praksa se pojačala... i sve je manje otpora nesrpskog stanovništva...“ T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, Izveštaj broj E/CN. 4/192/S-1/10 od 27. 10. 1992, 42.

57 T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 22-24. i 10. 2. 1993, 95.

58 Većina paravojnih jedinica je dolazila iz Srbije i popunjavala se iz redova domaćeg stanovništva. Diskutabilno je da li su one uopće bile paravojne, budući da su djelovale u početku pod komandom JNA, a poslije VRS.

59 Srpske snage su krenule u pretres svih bošnjačkih kuća redom, narod su izgonili iz kuća... Napadači su bili komšije, ali ovaj put dobro naoružani. Bošnjacima je bilo zabranjeno da sa sobom ponesu bilo šta osim ličnih stvari. Nepokretne osobe i mala djeca su ostali u kućama, a mnogi su spaljeni ili pobijeni...“ V. Šabić, *Genocid*, 51.

Sljedeći korak bilo je upućivanje poziva stanovništvu da se okupi na određenom mjestu (najčešće centralni gradski trg), a kao razlog okupljanja najčešće su navedeni popisivanje stanovništva ili iskazivanje lojalnosti srpskim vlastima.⁶⁰ Nakon okupljanja, stanovništvo je okruženo naoružanim pripadnicima „paravojski“ i srpskih snaga, naoružanih komšija, odvođeno do sabirnih mjesta. Usput su maltretirani, tučeni, pljačkani, a redovno su se dešavala i ubistva. Sabirna mjesta su bile sve veće ograđene površine: stadioni, sportske dvorane, škole i školske dvorane, fabrički krugovi, proizvodne hale, skladišta itd.

Nad okupljenima u sabirnom centru vršene su sve vrste torture. Izvođeni su pojedinačno ali i u grupama i ubijani. Ubijanje je vršeno vatrenim oružjem, klanjem, ubijanjem maljevima do premlaćivanja drvenim i metalnim polugama, zbog čega je nastupala smrt.⁶¹

Prilikom napuštanja kuća stanovništvu nije dozvoljeno da bilo šta ponese. Napuštene kuće i stanove, u kojima su mogli ostati samo mala djeca i nepokretni i bolesni sistematski su pljačkani. Pljačka je bila nagrada za „obavljeni posao.“ Međutim, i u pljački je postojao redosljed. Prednost su imali pripadnici „paravojski“ iz Srbije, potom zaslužni domaći, nakon kojih su ostajali goli zidovi. Kuće su potom paljene ili minirane, da se prognanik ne bi imao gdje vratiti. Često su ostaci kuća poravnjavani bagerima, nakon čega bi na to mjesto bila navučena zemlja.

U sabirnim centrima je vršena trijaža. Na jednu stranu su odvajane žene, djeca i starci, a na drugu vojno sposobni. Od njih su oduzimate sve vrijedne stvari (nakit i novac), a često i lična dokumenta. Prilikom prozivanja morali su potpisati da dobrovoljno odlaze i da svu imovinu ostavljaju (poklanjaju) srpskim vlastima.⁶² Žene, djeca i starci su uglavnom transportirani velikim kamionima, prema prostorima pod kontrolom legalnih vlasti, a nerijetko su tjerani da idu pješke. U pravilu su dovoženi do prvih borbenih linija, a onda natjerani da prođu kroz borbeno područje.⁶³ Veliki broj vojno sposobnih muškaraca je završio u logorima.

60 „Metodologija prikupljanja nesrpskog stanovništva na određena mjesta radi davanja potpisa i izražavanja lojalnosti srpskim vlastima.“ *Drinski korpus 1992-1995*. Vojna ekspertiza, 70.

61 Primjer za ovo je Bratunac, osnovna škola “Vuk Karadžić”, 10-13. 5. 1992. godine “Srpski vojnici su prozivali muškarce i odvodili ih u fiskulturnu salu osnovne škole “Vuk Karadžić”, gdje su narednih nekoliko dana vršena masovna mučenja i pogubljenja Bošnjaka. Od zarobljenog stanovništva srpski vojnici su oduzeli novac i nakit. Svi zatočenici morali su stati na jednu polovinu sale, a druga polovina sale koristila je za stravičnu predstavu... Odabir ličnosti za mučenje i likvidacije mogao je izvršiti bilo ko...Egzekutori su za mučenje i likvidaciju upotrebljavali kundake pušaka, držalice alatki, metalni pajsar, čelične sajle, policijske pendreke, konopce, specijalne noževe zv. kame i pištolje...”. Likvidirano je oko 300 osoba. *Drinski korpus 1992-1995*. Vojna ekspertiza, 51.

62 “Na tim mjestima okupljanja pravio se spisak za deportaciju i svako je pojedinačno morao potpisati spisak. Rečeno im je da tim potpisom “dobrovoljno ostavljaju svoju imovinu.” T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 102, 93, 110.

63 Oni su dovezeni prema prvim linijama bojišta, ali su morali izaći iz autobusa, prije nego što su do njih došli, i proći kroz borbeno zonu, kako su znali i umjeli. Na putu su bili stalno udarani, pljačkani, podvrgavani raznim oblicima uznemiravanja, te, u nekim slučajevima, silovani i strijeljani.” T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 42-43. Nisu bili rijetki slučajevi da su prognanici tjerani da

Nisu ni svim ženama, djevojkama i djevojčicama dozvoljavali odlazak, mnoge su zadržavane kako bi se nad njima seksualno izživljavali.⁶⁴ Bilo je situacija da u logorima završi kompletno stanovništvo, dakle i žene i djeca, odakle su nakon nekog vremena transportirani prema mjestima koje im odredi uprava logora. U gradovima je zadržavan jedan broj vojno sposobnih muškaraca, mahom onih čije su profesije i specijalnosti bile takve da su bili neophodni, ali i za obavljanje ponižavajućih poslova (većinom su to bili istaknuti intelektualci) i popunu raznih „radnih brigada“, sve do onih za rad na borbenim linijama.⁶⁵ Protjerivanje nesrba trajalo je sukcesivno sve do kraja rata.

Navedena metodologija uglavnom se primjenjivala u gradovima. Sa selima se postupalo drugačije. Tu uočavamo dva pristupa, zavisno od toga da li je selo čisto bošnjačko, ili se radi o etnički miješanom selu. U čisto bošnjačka sela upadale su srpske snage i sve što nije uspjelo pobjeći bilo je ubijeno ili odvedeno u logore. Bilo je i protjerivanja, pored ubistava i odvođenja u logore.

Selo je temeljito opljačkano, a nakon toga zapaljeno. Pored namjere da se uništi sve bošnjačko, paljenje je imalo funkciju zastrašivanja susjednih sela koja još nisu bila „očišćena“, jer se plamen vidio na daljinu, pogotovo noću.

Opljačkana stoka završavala je na pijacama u Srbiji ili u logističkim centrima srpske vojske (VRS), kao i poljoprivredne mašine i druga tehnika.⁶⁶ Kod etnički miješanih sela je primjenjivana druga taktika. Srbi su ubjeđivali komšije Bošnjake da im se ništa loše neće desiti, da će ih oni zaštititi ako bude trebalo, da to što se dešava u susjednim selima nema nikakve veze s njima itd. Komšije Bošnjaci su im vjerovali.⁶⁷ Najviše za par dana pojavila bi se srpska vojska, ali bi i komšije

---

prolaze i kroz minska polja. Zatim su bili dovoženi na liniju razdvajanja i primoravani da hodaju preko minskih polja do položaja pod kontrolom Armije R BiH. T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 228.

64 „Silovanja žena, uključujući i maloljetnice, bila su masovna pojava. ...većina silovanja je počinjena nad muslimanskim ženama u Bosni i Hercegovini od strane srpskih snaga. Postoje pouzdani izvještaji o javnim silovanjima, naprimjer, pred očima cijelog sela, smišljenih da terorizu cijelu populaciju i natjeraju cijelu etničku grupu da napusti svoje prebivalište....silovanje je služilo kao instrument etničkog čišćenja.“ T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 107.

65 Važan fenomen jeste u velikim razmjerama korištenje civila za neplaćeni prinudni rad. Za ovu aktivnost korišteni su muškarci od 16 do 65 godina (pa i stariji od 65). Postoje izvještaji iz kojih se vidi da su žene i djeca podvrgavani ovoj obavezi. Brojna svjedočenja potvrđuju da su vlasti bosanskih Srba često okupljale brigade za prinudni rad na samim linijama vojnih sukoba ili blizu njih. Pouzdani izvještaji govore da su brojni pripadnici radnih brigade ubijeni ili ranjeni na liniji fronta. A one koji nisu bili.

66 Poslani na prve linije fronta srpske vlasti su prisilile na naporne i često ponižavajuće poslove. Nesrpskom stanovništvu, koje je bilo na visokim položajima (prije rata, primjedba S. M), dodjeljivani su primitivni fizički poslovi, kao što je metenje ulica, skupljanje smeća. T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 469. „Svakodnevno su se iz opljačkanih kuća vozili kamioni puni stvari, a kuće su potom spaljivane. Zarobljena stoka se vozila za Srbiju, a novac od prodaje je korišten za logistiku srpske vojske.“ V. Šabić, *Genocid*, 52.

67 „Vjerovali smo da prema nama gaje komšijske odnose, da će nas, ako bude potrebno i zaštititi.“ J. Kadrić, *Bošnjaci*, 27-30. „To što rade tamo u drugom naselju-selu nije naša stvar...Mi u našem selu nećemo sukobe...Nastavit ćemo živjeti zajedno kao i do sada.“ *Drinski korpus 1992-1995*. Vojna ekspertiza, 72.

bili s njima, sada naoružani i u uniformi, na čelu srpske vojske, išli bi od kuće do kuće, a onda bi se ponavljao već opisani scenarij.

Nakon prvog vala etničkog čišćenja, srpske vlasti su značajno zakomplecirale proceduru protjerivanja u administrativnom smislu. Protjerivanje je pretvoreno u svojevrsan vid biznisa.⁶⁸ Protjerivanje je regulirala Vlada RS svojim instrukcijama.⁶⁹ Njima je određeno pod kojim okolnostima i na koji način se može napustiti teritorija pod srpskom kontrolom. Protjerani su se morali odreći državljanstva, ostaviti svu imovinu srpskim vlastima, potpisati izjavu da odlaze svojevolsjno i na kraju, platiti autobuske karte, te takse svakoj općini preko čije teritorije su prolazili.

Za realizaciju instrukcija brinula se kada je riječ o Banja Luci i Bosanskoj krajini Agencija za preseljenje razmjenu materijalnih dobara. To je bilo tijelo ARK i mišljenja smo da u drugim regijama Srbi nisu imali takve agencije.⁷⁰ Ista je organizirala protjerivanje zajedno sa komisijama za razmjenu, koje su vršile „kontrolu kretanja nesrba.“⁷¹ Nesrbi koji su željeli otići, morali su se prijaviti za razmjenu za Srbe izvan te regije ili za spajanje sa obiteljima. Politika razmjene se pokazala kao efikasna metoda etničkog čišćenja (ali i isplativa u financijskom smislu). U funkciji je bila i metoda „privatnih preseljenja.“⁷² Ta metoda se često primjenjivala, ali je uvijek bila povezana sa iznudama svih vrsta. Protjerivanje na ovaj način je organizirano uz pomoć „putničkih agencija.“ Lice koje se prijavilo „za putovanje“ takođe je moralo ostaviti imovinu srpskim vlastima i nije imalo pravo na povratak.

Razlike u metodologiji etničkog čišćenja u pojedinim gradovima i regijama su bile u nijansama. Najčešće se radilo samo o vremenu trajanja, što je zavisilo od toga da li je neko mjesto bilo sa većinskim bošnjačkim stanovništvom ili su Srbi bili većina. Mjesta sa većinskim bošnjačkim stanovništvom su „očišćena“ odmah

68 „Osobe koje žele otići, moraju aplicirati preko tih agencija...i moraju platiti iznos 300-500 DM po osobi, a ponekad i više. Oni takođe, moraju platiti takse i do nekoliko stotina DM, različitim općinskim uredima te putovanje autobusom do granice...Vlasniku imovine se traži da se u pismenoj formi odrekne prava na nju bez naknade.“ T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 470.

69 Procedura napuštanja je regulirana instrukcijama sa Pala, administrativnog centra takozvane Republike Srpske. One su sprečavale nesrbe da odlaze u autima i da sa sobom nose vrijednosti. Morali su da plate autobuske karte i da se odreknu državljanstva. Takođe su morali platiti taksu svakoj općini preko čije teritorije bi prešli. Procedura je obično bila gruba i neselektivna. T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 228.

70 Mnogi od njih su rekli specijalnom izjavitelju da su i lokalne vlasti i „agencija za emigraciju“ u Banja Luci organizirali njihovo iseljavanje. T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 42.

71 Kontrolu kretanja nesrba je vršila komisija za razmjene, kojoj su u nekoliko slučajeva pomagali zaposlenici lokalnog Crvenog križa. Nesrbi koji su željeli otići morali su se prijaviti za razmjenu za Srbe izvan te regije. T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 227.

72 Privatna organiziranja preseljenja su česta i skoro uvijek uključuju iznuđivanja u svakom pogledu. Obično su organizirana uz pomoć putničkih agencija. T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 271. „Znam slučajeve gdje su ljude prebacivali autobusima za velike pare, opljačkali kod Brčkog i vratili prema Tuzli. Bilo je Srba koji su pojedinačno prebacivali zainteresovane, opet za velike pare, a te koje su prebacivali, kasnije bi ubijene izbacivala rijeka Bosna, ili su mrtvi nalaženi u šumi.“ J. Kadrić, *Bošnjaci*, 378-379.

na početku (gradovi u Podrinju, Prijedor i dr), dok su ova druga „čišćena“ tokom cijelog trajanja rata (posebno Banja Luka). To je bilo povezano i sa potrebama srpskih vlasti, a u vezi sa organiziranjem razmjene i formiranjem jedinica za prinudni rad, bilo u gradovima ili na linijama fronta.

Nesrpsko stanovništvo na teritoriji pod kontrolom vlasti RS svakodnevno je bilo izloženo svim vrstama pritisaka i torture. Svaki izlazak iz kuće na ulicu bio je povezan sa rizikom da budu odvedeni u zatvor, premlaćeni i sl. Ni kuće nisu pružale nikakvu zaštitu jer su policija, vojska i naoružani civili mogli upasti kad god su htjeli, što se i dešavalo, odvesti koga su htjeli, pretući, silovati i ubiti.⁷³ Maltretiranja i torture redovno su pojačavane nakon svakog gubitka i poraza na ratištu. Tada je naročito povećavan broj ubistava.⁷⁴ Bošnjačko stanovništvo nije dobilo „kartice za racionalno snabdijevanje“, čime mu je bila uskraćena humanitarna pomoć. Najčešće nisu mogli dobiti ni medicinsku pomoć, kao ni lijekove, što je najdirektnije uticalo na mogućnost kakvog takvog preživljavanja.⁷⁵

Humanitarnu pomoć Srbi su često koristili kao svojevrsno „oružje rata.“ Dopremanje iste je onemogućavano stanovništvu na teritoriji pod kontrolom legalnih vlasti Bosne i Hercegovine, a naročito enklavama istočne Bosne i opkoljenim gradovima. Stanovništvo je lišavano snabdijevanja najelementarnijih potreba za život: struje, vode, lijekova i dr.⁷⁶

Sve ovo je bilo sračunato da se bošnjačko stanovništvo prisili da napusti teritoriju pod kontrolom Srba i svoje domove, ali i generalno, da napusti teritoriju Bosne i Hercegovine i „raspe se po svijetu.“ Bošnjaci su na teritoriji pod srpskom kontrolom bili prisiljeni sve rasprodati, da bi obezbijedili novac potreban za kupovinu karata, raznih potvrda i odobrenja da bi se mogli prijaviti za odlazak.⁷⁷

Bez obzira na koji način i pod kojim okolnostima je vršeno protjerivanje, konvoji su uvijek bili presretani, a protjerani premlaćivani, pljačkani, žene često

73 “Napadi na bošnjačke kuće i pljačkanje Bošnjaka postali su svakodnevni. Sve smo se manje kretali po gradu, a ni u jednoj prodavnici nismo mogli ništa kupiti od životnih namirnica.“ J. Kadrić, *Bošnjaci*, 360.

74 „Neki napadi se izgleda dešavaju spontano, kao direktna posljedica poraza, koje su pretrpjele snage bosanskih Srba na bojištu.“ T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 468. „Crni dani za Bošnjake Bosanskog Petrovca...bio je 20. septembar 1992. godine. Tog dana u Bosanski Petrovac dovezeno je 16 četnika, poginulih na grabeškom ratištu kod Bihaća...ekstremisti su krenuli ulicama i pucali na Bošnjake. Navečer je bilo još strašnije, jer su trojke Srba, naoružane do zuba, palile i pucale na sve bošnjačko. Od 20. do 24. septembra u Bosanskom Petrovcu je ubijeno 29 Bošnjaka, muškaraca, žena i djece.“ J. Kadrić, *Bošnjaci*, 363-364.

75 “U nekim gradovima Muslimanima i Hrvatima odbijaju se obezbijediti lijekovi i medicinska pomoć, a hrana se distribuira samo onima koji se bore za srpske ciljeve.” T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 70.

76 Specijalni izvjestitelj je zabrinut zbog činjenice da se osnovnim životnim potrebama civila u Sarajevu koristi kao oružjem rata. „Tragično je što se ovakav razvoj situacije ponavlja i u drugim područjima.“ Specijalni izvjestitelj je saznao da zalihe vode, kao i struje, kao oružje koriste bosanski Srbi. T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 195-196.

77 “Procedure za odlazak u Hrvatsku, koje su nametnule *de facto* vlasti, komplicirane su i obično rezultiraju prodajom praktično cijele imovine potencijalnih izgnanika.“ T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 469.

silovane, a dešavala su se i ubistva. Uvijek su bili dovoženi do linije fronta, istjerivani iz prevoznih sredstava i tjerani da prođu kroz borbeno područje, a u nekim slučajevima i kroz minska polja. Ovdje treba naglasiti da je protjerivanje, bez obzira na način, uvijek pratilo rušenje, paljenje ili miniranje svih vrsta objekata, od onih za stanovanje preko gospodarskih do vjerskih (džamija i grobalja). U početku je to rađeno radi zastrašivanja, da se stanovništvo prisili na odlazak, a kasnije, s ciljem da se prognani nemaju gdje vratiti.⁷⁸

Hrvati

Shodno dogovorima o rješavanju srpsko-hrvatskog nacionalnog pitanja na račun teritorije Bosne i Hercegovine, „taj rat u ratu“ kako ga neki zovu, otpočeo je stvaranjem administrativno teritorijalne jedinice hrvatske zajednice Herceg Bosna (HZ HB), neposredno nakon proglašenja srpskih autonomnih oblasti (SAO).⁷⁹ Linija podjele trebala je biti granica Banovine Hrvatske iz 1939. godine.⁸⁰ Rukovodstvo Hrvatske demokratske zajednice Bosne i Hercegovine (HDZ BiH), kao potpuno ovisno od rukovodstva Hrvatske, radilo je po instrukcijama istog. S tim u vezi treba naglasiti da je javno bilo probosansko, a u tajnosti je radilo na podjeli Bosne

78 „... domovi onih koji su pobjegli da izbjegnu etničko čišćenje su uništeni da bi se spriječio povratak, dok su druge kuće uništavane da bi se stanovnici prisilili da odu.“ U Izvještaju Mazovječkog se dalje navodi da se ovo odnosi na srpske snage koje su vršile uništavanje kuća na područjima pod svojom kontrolom od Kozarca na zapadu do Jajca u centralnoj Bosni i Bratunca na istoku. T. Mazowiecki, *Izvjestaji 1992-1995*, 267. „Srbima nije bilo dovoljno da Bošnjaci nestanu sa područja Bosne i Hercegovine, bilo što će ih pobiti ili protjerati, nego su željeli da nestanu i tragovi njihovog postojanja.“ J. Kadrić, *Bošnjaci*, 387.

79 Pod rukovodstvom dopredsjednika HDZ BiH M. Bobana u Grudama je 12. 11. 1991. godine održan tajni sastanak 22 lokalna članka stranke iz Hercegovine i središnje Bosne. “Zaključak, s pozivom na dogovore s Tuđmanom u Zagrebu 13. i 20. 6. 1991. godine traži da se pristupi formiranju i objavljivanju pravnih političkih akata (proglašenje Hrvatske banovine u Bosni i Hercegovini, provođenje referenduma za priključenje Republici Hrvatskoj kao prve faze na putu konačnog rješenja hrvatskog pitanja i stvaranja suverene Hrvatske u njenim etničkim i povijesnim (sada mogućim) granicama. Adrian Hastings, *Rasprava, Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991-1995*, 328. Dana 27. 12. 1991. godine sve ove zaključke prezentirali su Tuđmanu i drugim visokim dužnosnicima Republike Hrvatske. Boban je tada bio decidan “Prostor HB je proglašen neovisnim zato da bi se mogao priključiti Hrvatskoj, kada za to dođe vrijeme i kada to odluči hrvatsko vrhovništvo.” *Drinski korpus 1992-1995*. Vojna ekspertiza, 37.

80 “Nakon nekog vremena Tuđman nas je obavijestio...Rekao je da Milošević Hrvatskoj nudi banovinske granice plus Cazin, Kladašu i Bihać...Bio je uvjeren da će pobunjeni Srbi dio hrvatskog teritorija koji su držali s vremenom vratiti na ovaj ili onaj način, a da će diobom Bosne i Hercegovine proširiti Hrvatsku.” Stjepan Mesić, Put u rat, u: *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991-1995*, 36. “Iz perspektive Zagreba i historičara Tuđmana u ime “povijesnog trenutka” u kojem Hrvati grade svoju državu na osnovi projekta banovina 1939. U ime te ideje veoma rano su žrtvovani interesi Hrvata Bosanske Posavine, Bosanske Krajina, dela Srednje Bosne, kao i Hrvata u velikim gradovima, a sve zarad podebljanja hrvatske kifle...” ...” Jovan Divjak, Prva faza rata 1992-1993. godine. Borba za opstanak i nastanak Armije RBiH, u: *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991-1995*, 200.

i Hercegovine.⁸¹ Podjela Bosne i Hercegovine dogovarala se na tajnim sastancima kod Tuđmana, a javno su pozvali hrvatski narod u Bosni i Hercegovini da izađe na referendum 29. februara i 1. marta 1992. godine i glasa za nezavisnost Bosne i Hercegovine.⁸²

Hrvatska zajednica Herceg Bosna kao ekskluzivno hrvatska teritorijalna jedinica, organizirala je HVO, kao vojnu strukturu namijenjenu za odbranu prostora uokvirenih u istu. HVO je od formiranja 8. 4. 1992. godine bio izvan struktura odbrane formiranih od strane legalnih vlasti u Sarajevu (Teritorijalna odbrana Bosne i Hercegovine). Rukovodstvo HZ HB je na području koje se nalazilo pod njegovom kontrolom, proglasilo jedinice TO nelegalnim i naredilo njihovo potčinjavanje komandi HVO.⁸³ Praktično, od samog početka HVO je izbjegavao borbena djelovanja koordinirana sa jedinicama TO BiH, a poslije sa ARBiH. Naročito se to odnosilo na područje centralne Bosne. Išli su dotle da su jedinicama TO i ARBiH zabranjivali prolazak preko teritorije koju su kontrolirali. S druge strane, na prostorima jugoistočne Hercegovine (od Stoca do Konjica), imali su drugačiji pristup. U početku je bilo zajedničkih i koordiniranih dejstava HVO i ARBiH protiv jedinica JNA. Međutim, suština svih aktivnosti predstavnika HZ HB i HVO svodila se na to da se što više ograniči uticaj Bošnjaka u strukturama vlasti općina uokvirenih u HZ HB, i generalno njihov politički uticaj, ali i da se onemogući jačanje jedinica ARBiH.⁸⁴ U političkim strukturama Bošnjaka su se

---

81 “Tuđman javno ističe priznanje Bosne i Hercegovine, dok istodobno ustrajno radi na razaranju njenog bića. On je, naime, Warrena Zimmermana 14. siječnja 1992. godine više od sat vremena uvjeravao da Bosnu treba podijeliti između Srbije i Hrvatske ali da Hrvatska ne ustrajava na podjeli popola.“ Jovan Divjak, Prva faza rata 1992-1993. godine, Borba za opstanak i nastanak Armije RBiH, u: *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991-1995*, 167-168. Dva dana uoči referenduma u Bosne i Hercegovine, 27. 2. 1992. godine, u Gracu je održan tajni sastanak predstavnika vlasti Republike Hrvatske (predsjednikov savjetnik Zvonko Lerotić, predstojnik ureda za zaštitu ustavnog poretka Josip Manolić) i Srba iz Bosne i Hercegovine (R. Karadžić i član predsjedništva Bosne i Hercegovine Nikola Koljević).

82 „Nekoliko dana prije referenduma u Bosne i Hercegovine na snazi je bio dogovor vrha HDZ-a u Zagrebu s HDZ-om u Bosni i Hercegovini da bosanskohercegovački Hrvati ne izađu na glasovanje. I to je bio vrlo čvrst stav...Budući da sam znao kako je takva odluka proizašla iz dogovora s Miloševićem o podjeli Bosne i Hercegovine, bio sam svjestan da Tuđmana mogu pridobiti za njenu promjenu... Zatražio sam da me primi i kazao mu zgranuto: Pa znaš li ti uopće da oni u Hercegovini imaju čvrst stav da Hrvati ne izlaze na referendum? On mi kaže: Da znam. Ne izlaze Srbi, pa zašto bi izašli Hrvati? A ja njemu: Znaš li da onda Bosna, ne uspije li referendum, ostaje u Jugoslaviji? Tek mu je tada sijevnulo kako nema podjele Bosne i Hercegovine ako ona ostane u Jugoslaviji, pa je smjesta svoje ljude iz Hercegovine pozvao u Zagreb i promijenio stav. Tako su Hrvati izašli na referendum i glasovali za neovisnost Bosne i Hercegovine.“ Stjepan Mesić, Rasprava, u: *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991-1995*, 287.

83 “HVO se odbio uklopiti u novu vojsku te je 15. travnja osnovao glavni stožer... HVO u Kiseljaku je opstruirao napore bosanske vojske da razbije opsadu glavnog grada. HVO je ostao lojalan isključivo vodstvu HDZ-a i posljedično Zagrebu.” Marko Attila Hoare, Civilno-vojni odnosi u Bosni i Hercegovini 1992-1995. u: *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991-1995*, 217.

84 U vojnoj ekspertizi *Snage HV i HVO na prostoru Hercegovine*, u dijelu gdje se govori o karakteristikama borbenih dejstava jedinica HVO navedeno je:”... pasiviziranje bošnjačkog naroda za organizaciju vlastite odbrane, prenaplašenom ulogom za uspostavom HVO vlasti na cijelom prostoru

pojave značajne pukotine, a i Bošnjaci su sve više popunjavali jedinice HVO. Sredinom 1992. godine Bošnjaci su činili preko 50% sastava HVO.⁸⁵ Na jačanje ARBiH je uticala i činjenica da je snabdijevanje iste išlo preko teritorije koju je HVO u potpunosti kontrolirao. Stoga su konvoji kontrolirani, pljačkani, a često im je prolaz onemogućavan.

Niz dogovora predstavnika Srba i Hrvata iz Bosne i Hercegovine iz prve polovine 1992. godine, a vezanih za podjelu Bosne i Hercegovine i definitivno razgraničenje ta dva naroda, rezultirali su sporazumom u Gracu 6. 5. 1992. godine.⁸⁶ U tački dva Sporazuma, u vezi sa razgraničenjem u zoni Mostara kaže se: „Južno od Mostara hrvatska strana smatra da u hrvatsku nacionalnu jedinicu spada područje određeno 1939. godine, tj. granice Hrvatske banovine.“ Tačkom tri precizirano je razgraničenje u Posavini: „Obje strane su saglasne da se razgraničenje na području Kupresa, kao i Bosanske Posavine (Derventa, Bosanski Brod, Bosanski Šamac, Odžak, Orašje, Modriča i Brčko) vodi računa o kompaktnosti prostora i komunikacijama.“⁸⁷

Sljedeće tačke se pozivaju na principe usvojene na konferenciji EZ o Bosni i Hercegovini (Kutiljerov plan), te se zaključuje da donošenjem ovog Sporazuma prestaju razlozi za „oružani sukob“ Srba i Hrvata na cijeloj teritoriji Bosne i Hercegovine. Obje strane su se saglasile da JNA i HV budu garanti realizacije sporazuma.⁸⁸ S tim ciljem HV ulazi u Bosnu i Hercegovinu i počinje realizaciju sporazuma.⁸⁹ Ovim je HV *de facto* izvršila agresiju na Bosnu i Hercegovinu, uz

---

HZ HB, kao i primjenom drugih metoda, posebno psihološko-propagandnih aktivnosti.” *Drinski korpus 1992-1995*. Vojna ekspertiza, *Karakteristike borbenih dejstava jedinica HVO*, 108-109. „Iako je na osnovi dogovora sa ARBiH dobio 25% tereta, HVO u Grudama drži u blokadi 25 kamiona s oružjem za Tuzlu i odbranu Srebrenice, koja je u kritičnom stanju.

85 „Na prostorima jugoistočne i sjeverozapadne Hercegovine u jedinicama HVO i HOS-a posebno, krajem 1991. i u 1992. godini bilo je 50% i više pripadnika Bošnjaka.” Vojna ekspertiza, *Snage HV i HVO na prostoru Hercegovine*, 110.

86 Riječ je o sastanku Karadžića i Bobana i Sporazumu o definitivnom razgraničenju srpskog i hrvatskog naroda u Bosni i Hercegovini. Kompletna verzija Sporazuma data je u Vojna ekspertiza, *Snage HV i HVO na prostoru Hercegovine*, 38.

87 „Najmanje 10 brigada HV i HVO izvlače se iz Posavine u jesen 1992. godine bez znanja generala Tusa i Špegelja.“ (Riječ je komandantu HV i glavnom inspektoru HV). Martin Špegelj, Prva faza rata 1990-1992. Pripreme JNA za agresiju i hrvatski obrambeni planovi, u: *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991-1995*, 63-64.

88 „No, politika je smatrala da Bosna i Hercegovina ne postoji kao povijesna država, da se ona... ne može održati, te da treba navrijeme „zaštiti“ Hrvate na tome području.“ Anton Tus, Rat u Sloveniji i Hrvatskoj do Sarajevskog primirja, u: *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991-1995*, 91. „Zna se koji su bili ciljevi djelovanja Bobetkove grupacije: zauzimanje što većeg teritorija radi podjele Bosne i Hercegovine sa Srbijom.“ Riječ je o grupaciji *Južno vojište*, Martin Špegelj, Rasprava, u: *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991-1995*, 135. „Da će Armija (JNA) prihvatiti ovakvo rješenje i bit će zalag razgraničenja. C. Ribičić, *Geneza jedne zablude* 133-134. u: Vojna ekspertiza, *Snage HV i HVO na prostoru Hercegovine*, 37.

89 Rezultati dogovora se mogu jasno pratiti. Primjera radi, povlačenje HV i HVO iz Posavine, osim oraškog džepa (kada su Hrvati i Bošnjaci već bili oslobodili skoro cijelu Posavinu), pratilo je povlačenje JNA u Hercegovini (Čapljina, Stolac, Mostar i Dubrovačko zaleđe). Sva ova povlačenja jednih i napredovanje drugih, general Špegelj naziva „neurednim“, a bitke „slučajnim.“

istovremenu izolaciju dijelova Bosne i Hercegovine koje su kontrolirale legalne vlasti i ARBiH. Zbog toga su HV i HVO srušili sve mostove na Neretvi preko kojih je dopremana logistika za potrebe stanovništva i ARBiH. Na potezu od Jablanice do Čapljine srušeno je trinaest mostova, svi do kraja 1992. godine, osim Starog mosta, koji je srušen u novembru 1993.⁹⁰

U nastavku aktivnosti dolazi do potpunog obustavljanja dejstava protiv VRS i otvorenih napada na ARBiH i progona bošnjačkog stanovništva. Ova borbena dejstva počinju u drugoj polovini 1992. godine napadima na Prozor i Travnik. Početkom 1993. godine je uslijedio snažan udar na Gornji Vakuf.⁹¹ Udarom na ove gradove i protjerivanjem bošnjačkog stanovništva željelo se objediniti „hrvatski etnički prostor“, odnosno spojiti Hercegovinu preko Duvna, Prozora i Gornjeg Vakufa sa centralnom Bosnom (Fojnica, Busovača, Vitez, Kiseljak i N. Travnik), pri tome izolirati prostor doline Neretve, sjeverno od Mostara.

Sve ovo se dešava prije objavljivanja Vens-Ovenovog plana.⁹² Njegovo objavljivanje u januaru 1993. godine HVO koristi kao pokriće za svoje djelovanje na potpuno isti način kao što je Kutiljerov plan, od strane JNA i srpskih snaga, na početku agresije na Bosnu i Hercegovinu, iskorišten kao pokriće za etničko čišćenje i masakre. Dakle, Vens-Ovenov plan nije ništa drugo do dalja razrada Kutiljerovog plana. Prije nego što je plan i prihvaćen, HVO traži da se ARBiH ili potčini HVO ili povuče sa prostora HZ HB, odnosno prostora koji su shodno Vens-Ovenovom planu bili predviđeni kao hrvatske provincije.⁹³ Čelništvo HZ HB istovremeno

---

Zdravko Tomac u knjizi *Tko je ubio Bosnu*, 76. kaže: „Tako da je RSK i RS bile u okruženju, bez spoja sa Srbijom. Prijetio im je kolaps i raspad ideje o podjeli, a Srbi su bili prisiljeni priznati BiH.“ Vojna ekspertiza, *Snage HV i HVO na prostoru Hercegovine*, 40-41.

90 Na potezu Jablanica-Mostar-Čapljina, srušeno je 13 mostova od čega je 12 srušeno u 1992. godine, a Stari most 9. 11. 1993. godine. To su sljedeći mostovi: Aleksin han, Jasen, Bijela, Vojno, Željeznički most, Lučki most, most Hasana Brkića, Avijatičarski, most u Rodoču, Željeznički, most u Bačevićima i most u Čapljini. *Drinski korpus 1992-1995*. Vojna ekspertiza, 118.

91 „...pa je angažovalo HVO da izoluje centralnu Bosnu. Najpre je srušen most kod Bile na Neretvi kojim je išla logistika u Bosnu, zatim je 12. januara 1993. godine izvršen snažan udar na Gornji Vakuf.“ Jovan Divjak, *Prva faza rata 1992-1993. Borba za opstanak i nastanak Armije RBiH*, u: *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991-1995*, 203.

92 Vance i Owen predstavljaju 2. 1. 1993. godine plan koji Bosnu i Hercegovinu određuje kao državu sačinjenu od 10 provincija (četiri bošnjačke, tri srpske, dvije hrvatske i mješovito bošnjačko-hrvatska. „...plan je implicitnom etnonacionalnom definicijom provincija zapravo djelovao kao poziv na dovršetak etničke homogenizacije. Nesumnjiv je njegov utjecaj na rasplamsavanje sukoba HVO i ARBiH.“ Kronologija, u: *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991-1995*, 391.

93 Ministar odbrane Bosne i Hercegovine Božo Raić (HDZ) naređuje da se u operativnim zonama na prostoru provincija 3, 8 i 10 (Posavina, Hercegovina s livanjsko-duvanjskim područjem, dio središnje Bosne s Travnikom i Lašvom) Glavnom stožeru HVO potčine postrojbe ARBiH, što ARBiH odbija. Kronologija, u: *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991-1995*, 391. „...i kao dokaz principijelnosti, a zapravo vrlo providno i licemerno odredili da se HVO potčini Armiji RBiH tamo gde su bile projektovane bošnjačke provincije, što su ionako bila područja na koja HDZ nije računao kao na delove svoje buduće „države“ i u kojima je nagovarao Hrvate da se ise, npr. Vareš, Žepče, Tuzla, Usora. Tako se sukob od latentnoga pretvorio u otvoreni i intenzivni rat.“ Jovan Divjak, *Prva faza rata 1992-1993. Borba za opstanak i nastanak Armije RBiH*, u: *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991-1995*, 203.

vrši pritisak na Hrvate koji se nalaze izvan dijelova „svoje buduće države“, da se kolektivno isele i nasele na prostore na kojima treba povećati hrvatsku populaciju, a time i vojni potencijal HVO.⁹⁴

Vrlo je bitno naglasiti da je pritisak na Bošnjake počeo puno prije napada HV i HVO na cijeloj liniji od Stoca do centralne Bosne, u aprilu i maju 1993. godine. Kompletan prostor HZ HB je bio ispresijecan punktovima HVO na kojima je vršena kontrola, prije svega Bošnjaka, pri čemu je maltretiranje bilo standardna procedura.⁹⁵ Civilne vlasti HZ HB su takođe primjenjivale razne metode pritiska. S tim u vezi, u drugoj polovini 1992. godine značajno su intenzivirali korištenje „administrativne moći“, što je prije svega uključivalo masovno otpuštanje sa posla, pretraživanje kuća i stanova, te oduzimanje imovine (motorna vozila, građevinske mašine i dr.) za potrebe HVO.⁹⁶

Po otpočinjanju napada od strane HV i HVO, život Bošnjaka, na prostorima pod kontrolom vlasti HZ HB, postao je nemoguć.⁹⁷ Bošnjaci nisu smjeli izlaziti na ulicu, a hranu su nabavljali isključivo preko komšija Hrvata i sl.⁹⁸ Postali su meta noćnih napada i pljački. Paljenje i miniranje bošnjačkih objekata postala je svakodnevna pojava, a i ubistva nisu bila rijetka.⁹⁹ Već polovinom aprila 1993. godine u centralnoj Bosni porušena su kompletna bošnjačka naselja, a stanovništvo poubijano ili protjerano (Vitez i Kiseljak sa okolinom). U Hercegovini su sistematska hapšenja Bošnjaka počela u maju, a dostigla vrhunac u julu 1993. godine.¹⁰⁰ Kuće i stanovi Bošnjaka su opkoljavani, stanovništvo izbacivano

94 „Čitavo vreme „tog rata u ratu“ HVO je nastojao zadržati svoj prostor i istovremeno je vršio pritisak na Hrvate izvan njega... da se kolektivno presele na prostor na kome bi se povećala hrvatska populacija i vojni potencijal. Hrvate iz Sarajeva, Tuzle, Zenice trebalo je preseliti u novi hrvatski stolni grad Mostar.“ Jovan Divjak, *Prva faza rata 1992-1993. Borba za opstanak i nastanak Armije RBiH*, u: *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991-1995*, 204.

95 U vojnoj ekspertizi „Snage HV i HVO na prostoru Hercegovine“, u dijelu gdje se govori o „karakteristikama borbenih dejstava jedinica HVO“ navedeno je:

- masovno formiranje i uspostavljanje punktova radi kontrole transporta i kretanja,
- namjerno izazivanje incidentnih situacija sa pripadnicima ARBiH. *Drinski korpus 1992-1995. Vojna ekspertiza* 108-109.

96 „Prije nego što su započela protjerivanja, hrvatske vlasti su koristile administrativnu moć da bi zlostavljale muslimansko stanovništvo i na taj način ograničili njihova prava. Ove mjere su uključivale masovna otpuštanja s posla krajem 1992. godine, pretraživanja domova, hapšenje Muslimana... i mobilizaciju automobila koje su provodili vojnici HVO. Ove aktivnosti su provedene u cijeloj HZ HB. T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 224-225.

97 „Hrvatski gradonačelnik Čapljine je 13. juna 1993. godine objavio na radiju da lokalnim Muslimanima više ne mogu garantovati život i sigurnost. Tvrdi se da je nakon toga njihov normalan život postao nemoguć.“ T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 225.

98 „Za Muslimane je bilo opasno da izlaze na ulicu, a hranu su mogli dobiti samo uz pomoć komšija Hrvata, prijatelja ili bračnih drugova.“ T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 225.

99 „U skladu sa strategijom kontrole teritorije i jačanja etničke napetosti u cilju ubrzanja podjela, HVO je pribjegao oštrijim mjerama: ubijanje, protjerivanje, pljačke, paljenje i rušenje.“ *Drinski korpus 1992-1995. Vojna ekspertiza*, 72.

100 Sistematska hapšenja Muslimana započela su u maju 1993. godine i dostigla vrhunac krajem jula 1993. godine kada se procjenjuje da ih je 15.000 bilo u zatočeništvu. T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 225.

napolje, a nakon toga okupljano na jedno mjesto. Od stanovnika su oduzimate sve vrijednosti (prije svega novac i nakit) kao i lična dokumenta, koja su odmah uništavana. Uništavani su čak i lijekovi pronađeni kod stanovništva. Stanovništvo je nakon toga hapšeno i odvođeno u logore.¹⁰¹

Mahom se radilo o civilima, računajući žene i djecu.¹⁰² Hapšenja i odvođenja u logor redovno su pratila batinjanja, ubistva i silovanja.¹⁰³ Dio stanovništva je uspio pobjeći, a dio je organizirano protjeran.¹⁰⁴ Značajno je naglasiti da je HVO sve svoje pripadnike, bošnjačke nacionalnosti, razoružao i odveo u logore. Stanovništvo zatvoreno u logore svakodnevno je prolazilo sve vrste torture, od izgladnjivanja, premlaćivanja do silovanja i ubistava. Značajan broj zatvorenika nije preživio ili zbog uslova koji su vladali u logoru ili zbog torture kojoj su bili izloženi.¹⁰⁵ Pored činjenice da su bili korišteni za razmjenu, zatvorenici su takođe korišteni i kao radna snaga na linijama fronta, ali i kao „živi štit“ u borbenim dejstvima.¹⁰⁶ Mnogi su pri tom izgubili život ili su obogaljeni. Razmjenom zatvorenika i oslobađanjem iz logora rukovodio je Ured za raseljene osobe HVO. Prednost kod razmjene ili oslobađanja iz logora imali su oni koji su uspjeli obezbijediti garantno pismo za odlazak u tzv. treće zemlje.¹⁰⁷ Međutim, prije napuštanja logora morali su potpisati dokument kojim izjavljuju da žele dobrovoljno napustiti Bosnu i Hercegovinu. Čak je i onima koji nisu imali garantna pisma, a trebali su zbog razmjene napustiti logor,

101 U noći 9. maja veliki broj muslimanskih civila, zajedno sa manjim brojem Srba, bili su opkoljeni u kućama i sada su u pritvoru hrvatskih snaga u zastarjeloj fabrici aviona južno od grada. T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 189. Očevici takvih istjerivanja... kazuju da su vojnici HVO-a okruživali stambene zgrade, pucali iz strojica i išli od stana do stana, vičući da traže balije. Muslimansko stanovništvo je okupljeno a njihova osobna dokumenta-uključujući i dozvole za korištenje njihovih stanova (rješenja, primjedba S. M) su spaljivana na ulici. Postoje izvještaji da su vojnici također spaljivali sve lijekove koje su našli, čak i inzulin za dijabetičare. T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 208. „Zatvorenici tvrde da su silom odvedeni iz svojih kuća, uz najavu od samo nekoliko minuta, a neki su odvedeni u donjem vešu... nije im dozvoljeno da ponesu lične stvari.“ T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 190.

102 „Među zatvorenicima su i žene i djeca, koji se drže odvojeno od muškaraca...jer je komunikacija zabranjena.“ T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 189.

103 „Sudbina svih civila u gradu je razlog za zabrinutost, posebice nakon pristiglih izvještaja o masovnim hapšenjima, prisilnom radu, izgonom i silovanjima koja se dešavaju u ime etničkog čišćenja.“ T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 207.

104 „Samo 14. i 15. maja (1993-op. S. M) nekoliko hiljada Muslimana je istjeralo iz svojih domova u zapadnom Mostaru i otjeralo preko mosta pod paljbom HVO, u istočni dio grada, koji je pod kontrolom ARBiH.“ T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 208.

105 „Kada su međunarodne organizacije dobile mogućnost pristupa zatvoreničkim logorima HVO-a, bili su svjedoci ekstremne brutalnosti i degradacije. Zatvorenici su imali slomljena rebra, slomljene prste, modrice i srčane probleme, koji su bili posljedica batinjanja.“ T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 226.

106 Zatvorenici su bili primoravani na rad u opasnim uvjetima, kao što je kopanje rovova i punjenje vreća sa pijeskom, na linijama razdvajanja. Određeni broj zatvorenika je smrtno stradao pri obavljanju ovih poslova. Civili su također zatvarani da bi mogli biti razmijenjeni za bosanske Hrvate, ratne zarobljenike. T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 210 i 226.

107 Zatvorenici koji su imali garantna pisma za odlazak u treće zemlje su morali potpisati dokumente HVO Ureda za raseljene osobe kojima izjavljuju da žele napustiti Bosnu i Hercegovinu. T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 225.

obećavano da će, ukoliko odu u Hrvatsku, biti omogućen odlazak u treće zemlje.¹⁰⁸ Cilj je bio da što više Bošnjaka napusti Bosnu i Hercegovinu.

Kao i na prostorima pod kontrolom vlasti RS i ovdje, u HZ HB, opljačkane su sve kuće i stanovi Bošnjaka. Veliki dio kuća i gospodarskih objekata je zapaljen ili miniran, a porušena je i većina vjerskih objekata Bošnjaka.¹⁰⁹ Metode etničkog čišćenja, koje su provodile vlasti HZ HB bile su identične onim primjenjenim u RS-u (uostalom i ciljevi su bili isti). I ovdje je humanitarna pomoć korištena, kao to Mazowiecki kaže, „kao oružje rata“.¹¹⁰ Međutim, vlasti HZ HB su koristile poziciju što je kompletno snabdijevanje išlo preko teritorije koju su kontrolirali, pa su zaustavljali konvoje, pljačkali ih, određivali šta može proći a šta ne i da li išta može proći.¹¹¹ Čak su redefinirali pojam „humanitarna pomoć“, svodeći ga samo na najnužnije, na hranu.¹¹² Na ovaj način su vršili pritisak na kompletno stanovništvo, pod kontrolom legalnih vlasti, da napuste Bosnu i Hercegovinu, a i samo rukovodstvo Bosne i Hercegovine bilo je dovedeno u poziciju da bude predmet stalnih ucjena i pritisaka.

Potpisivanjem Vašingtonskog sporazuma u martu 1994. godine¹¹³ nije okončano etničko čišćenje, samo je stanovništvo sa manje straha napuštalo teritoriju HZ HB. Takođe je nastavljeno i rušenje kuća prognanih, ali sada najčešće pod okriljem mraka.

Pravci

Pri rekonstrukciji pravaca protjerivanja i pravaca kojima su Bošnjaci bježali¹¹⁴ da bi spasili goli život, mora se uzeti u obzir i činjenica da je protjerivanje

108 T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 225.

109 Brojni Muslimani koji su pobjegli iz grada u to vrijeme, rekli su međunarodnim posmatračima da su bili prisiljeni da odu pod prijetnjom smrću od strane HVO-a, njihove kuće su spaljene, a džamije i ostale historijske muslimanske građevine u tom području su oštećene ili srušene. T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 208. „Prisilno raseljavanje i pritvaranje civila, samovoljne egzekucije, napadi na gradove, kao i razaranje sela i vjerskih objekata, postali su dijelom promišljene sistematske politike etničkog čišćenja, koju vrši HVO u regionu. Sudbina civilnog stanovništva sela Ahmića je osobito šokantan primjer ove politike. T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 191.

110 „HVO namjerno obustavlja dolazak humanitarne pomoći civilima. Postoje izvještaji da je vozilo UNHCR konfiskovano pod prijetnjom paljbe od snaga HVO. Djelatnici organizacija za pomoć koji su procijenili situaciju, pribijavali su se da će ljudi umirati od gladi.“ T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 211.

111 Početkom jula 1993. godine HVO je uveo ogromne takse na konvoje strane pomoći. Bosanski Hrvati su 25. oktobra 1993. godine blokirali 400 tona međunarodne pomoći. T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 227.

112 Snage bosanskih Hrvata su tako usko definirale pojam „pomoć“, da mnoge neophodne stvari kao što su cipele, odjeća, građevinski materijal za zimu, nisu mogli biti transportovani za Bosnu. T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 227.

113 Krajem februara 1994. godine počeli su pregovori o okončanju „hrvatsko-bošnjačkog rata“ i „stvaranja Federacije Bosne i Hercegovine, kao jedinice na dijelu Bosne i Hercegovine s bošnjačkom i hrvatskom većinom.“ Pregovori su vođeni pod okriljem SAD. Sporazum je potpisan u Vašingtonu 18. 3. 1994. godine. Kronologija, u: *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991-1995*, 395.

114 Bukvalno je riječ o bježanju, ne odlasku, da bi se spasio vlastiti život i život djece, ili porodice.

počelo nakon što je inaugurirana jednonacionalna vlast SDS i HDZ u općinama sa srpskom i hrvatskom većinom. Radi se o tome da su mahom otpušteni ili smjenjivani sa funkcija najodgovorniji ljudi u preduzećima, organima uprave i sa drugih važnih mjesta u općinskim organima. U drugoj polovini 1991. godine i sa srpske i sa hrvatske strane ciklično su upućivani pozivi za mobilizaciju, na koje se većina Bošnjaka nije odazivala. Neodazivanje na mobilizaciju podrazumijevalo je gubitak zaposlenja i gubitak stanarskog prava, što je značilo gubitak egzistencije. Ovome se moraju dodati i razni pritisci na radnom mjestu, česta maltretiranja na ulici, naročito nakon uspostavljanja SAO, te nakon otpočinjanja rata u Hrvatskoj, kada su se dobrovoljci iz Bosne i Hercegovine vraćali kući sa ratišta u Hrvatskoj i kada su rezervisti iz Srbije i Crne Gore ušli u Bosnu i Hercegovinu.

Navedeni primjeri su pogođene ljude tjerali u progonstvo, uz istovremeno sijanje straha među masama Bošnjaka. Ljudi i porodice, prognani u ovome vremenu odlazili su (bježali) u veće gradove unutar Bosne i Hercegovine (Sarajevo, Travnik, Tuzla, Zenica, Mostar), ali i zemlje zapadne Evrope. Dakle, etničko čišćenje je otpočelo.

Pristup rekonstrukciji na ovaj način stavlja vrijeme i odnose u Bosni i Hercegovini u prvi plan. S tim u vezi razlikujemo tri ciklusa.¹¹⁵ Prvi ciklus smo upravo opisali, te na osnovu svega možemo konstatirati da je pogrešno smatrati da je protjerivanje, odnosno etničko čišćenje počelo sa otpočinjanjem borbenih dejstava i otvorene agresije na Bosnu i Hercegovinu. Drugi ciklus je u suštini „prvi veliki val etničkog čišćenja“ i progona, koji se desio krajem marta i početkom aprila 1992. godine. Veliki broj onih koji su shvatili da je na djelu agresija, pobjegli su ispred JNA i srpskih snaga, spasavajući živote i očekujući da će „kriza brzo završiti.“

Oni su bili u izvjesnoj prednosti jer su mogli ponijeti nešto ličnih stvari ili pri tom koristiti privatne automobile. Automobili su usput oduzimani većini onih koji su bježeći, morali proći kroz punktove na putevima, koje su postavili JNA, rezervisti i srpske snage.¹¹⁶ Pravci bježanja zavisili su od toga da li se mjesto iz kojega se bježi nalazilo bliže granici sa susjednom državom ili sa teritorijom koju su kontrolirale legalne vlasti. Ljudi iz sjeverne Bosne i dijela Posavine uz granicu sa Hrvatskom, bježali su u Hrvatsku i dalje prema Evropi. Drugi su, da bi što više izbjegli prelazak preko teritorije koju su kontrolirali JNA i srpske snage, bježali prema regijama Bihaća, Tuzle i Travnika. Iz Semberije se bježalo prema Tuzli ili dalje u dubinu teritorija Bosne i Hercegovine ili u Srbiju, koja se koristila najviše u tranzitu prema Mađarskoj i dalje prema evropskim zemljama.

---

115 Posmatranje etničkog čišćenja kroz cikluse, ima za cilj, prije svega da se pokaže sistematičnost pri realizaciji plana, kako po vremenu, žestini, snagama, tako i po odnosima u samoj Bosni i Hercegovini, naročito u drugoj polovini 1991. godine. Definitivno, intenzitet etničkog čišćenja, pri tome iskazana brutalnost, mijenjala se shodno planovima i potrebama vlasti i vojske Republike Srpske.

116 „Konvoj od 100 automobila je organiziran za one koji su namjeravali otići. Na udaljenosti od 5 ili 6 km izvan grada čekale su ih srpske snage...Konvoj je opljačkan, a vozila oduzeta.“ T. Mazowiecki, *Izvjestaji 1992-1995*, 110.

Iz Podrinja se uglavnom bježalo prema Olovu, Kladnju i Tuzli. Jedan dio podrinjskih Bošnjaka je otišao prema Srbiji, Crnoj Gori i Makedoniji i dalje prema Evropi i Turskoj. Dio stanovništva iz Rogatice, romanijskih opština, pored Olova i Kladnja, bježali su prema regiji Sarajeva, kao i dio stanovništva iz fočanske opštine.¹¹⁷ Iz istočne i jugoistočne Hercegovine dio stanovništva je pobjegao prema Mostaru, Jablanici i Konjicu, te dalje prema dubini Bosne i Hercegovine. Drugi dio je otišao u Hrvatsku i dalje prema evropskim zemljama. Dio protjeranih i izbjeglih iz Bosne i Hercegovine prošao je kroz Hrvatsku i zaustavio se u Sloveniji. Uglavnom se radilo o izbjeglim koji su imali rodbinu ili prijatelje u Sloveniji. Iz mjesta koja nisu došla pod kontrolu JNA i srpskih snaga mnogi su, najčešće zbog straha, napuštali Bosnu i Hercegovinu.

Prilikom rekonstrukcije trećeg ciklusa, razlikujemo dvije faze, koje se razlikuju kako po vremenu, tako i po intenzitetu. Prva faza, temeljita i brutalna, počinje u prvoj polovini aprila i traje do kraja avgusta 1992. godine, kada je veći dio teritorije RS potpuno etnički očišćen. U ovom periodu JNA i srpske snage vrše masovne egzekucije,¹¹⁸ stanovništvo sposobno za vojnu službu odvođe u logore, a žene, djecu i starce, organizirano, preko borbenih linija protjeruju na teritoriju pod kontrolom legalnih vlasti ili u susjedne zemlje. Najbolji primjer ove faze je istočna Bosna (Podrinje), gdje je ubijeno, zatvoreno u logore ili protjerano oko 131.498 stanovnika.¹¹⁹

Pravce protjerivanja određivale su srpske vlasti i njihove oružane snage (VRS i policija). Pri tome su dobro vodili računa da spriječe ojačavanje ARBiH, s jedne strane, te da protjerujući žene, djecu bolesne i iznemogle na teritoriju pod kontrolom legalnih vlasti, istima što više otežaju humanitarnu situaciju i uopšte organizaciju života. Bez obzira u kom pravcu su protjerivani, uvijek je to bilo povezano sa velikim opasnostima: konvoji su redovno pljačkani, silovanja, premlaćivanja i ubistva su bila česta. Dešavale su se i promjene pravaca konvoja i njihovo vraćanje sa granice.¹²⁰ Bilo je slučajeva da se konvoj zaustavi i svi prognani odvedu u logor i van Bosne i Hercegovine, na teritoriju Srbije.¹²¹

117 *Drinski korpus 1992-1995*. Vojna ekspertiza, br. 06-01/6-6.1-328/01 od 14. 2. 2001, 76.

118 Mnogi koji su tada ubijeni, pronađeni su nakon rata u masovnim grobnicama, a neki ni do danas nisu pronađeni, vode se kao nestali. Uglavnom su to, kao na primjeru Višegrada, Muslimani muškarci uzrasta od 15 do 44 godine. *Rat u brojkama: Demografski gubici u ratovima na teritoriji bivše Jugoslavije 1991-1999*, priredila i uredila Ewa Tabeau, Beograd 2009, 51. (dalje: E. Tabeau, *Rat u brojkama*).

119 “Do kraja juna 1992. godine ubijeno, zatvoreno i etnički očišćeno je nesrpsko stanovništvo sa teritorije: općina Zvornik 45.025, općina Šekovići 599, općina Vlasenica 17.530, općina Bratunac 19.312, općina Olovo 2.820, općina Han Pijesak 1.949, općine Srebrenica 4.054, općina Sokolac 4.686, općina Rogatica 10.751, općina Višegrad 12.561, općina Goražde 12.211. Ukupno 131.498. *Drinski korpus 1992-1995*. Vojna ekspertiza, br. 06-01/6-6.1-328/01 od 14. 02. 2001, 77.

120 „Izvjestaji kažu da je 26. maja 1992. godine oko 200 muslimanskih izbjeglica iz Višegrada, koji su se nadali da će doći do Makedonije, vraćeno sa graničnog prijelaza Mokra Gora, na ulasku u Srbiju... Svjedok tvrdi da je 17 muškaraca izvedeno iz autobusa i ubijeno na licu mjesta.“ T. Mazowiecki, *Izvjestaji 1992-1995*, 98.

121 „Zatim im je naređeno, nekom od njih pod prijetnjom puškama, da se popnu u autobuse i kamione, a kasnije i vozove do konačnog dolaska na Palić (Vojvodina), gdje su smješteni u lokalni

Krajem 1992. godine unutar Bosne i Hercegovine je bilo oko 810.000 izbjeglih i protjeranih osoba i preko 700.000 u zemljama nastalim raspadom Jugoslavije.¹²² Primjera radi, u Hrvatskoj je u tom periodu bilo oko 631.000,¹²³ u Sloveniji oko 70.000,¹²⁴ u Makedoniji oko 30.000¹²⁵ prognanih i izbjeglih lica iz Bosne i Hercegovine. Dok se broj od oko 631.000 u Hrvatskoj odnosi na Bošnjake i na Hrvate, dotle su u Sloveniji i Makedoniji bili uglavnom Bošnjaci.

Značajno je naglasiti da su države obnovljene raspadom Jugoslavije, u drugoj polovini 1992. godine donijele odluke da više ne primaju prognana i izbjegla lica iz Bosne i Hercegovine, pozivajući se na tešku humanitarnu situaciju u svojoj zemlji.¹²⁶ Zbog toga je veliki broj prognanih ulazio i boravio ilegalno, pa su bili neregistrirani. To je značilo da nisu imali pristup nijednoj vrsti pomoći, a istovremeno su bili stalna meta policijskih racija, hapšenja i vraćanja u Bosnu i Hercegovinu. Hrvatska je pomenutu odluku donijela već 13. jula 1992. godine. Stoga je svakodnevno sa granica vraćan veliki broj prognanika. Sa granice Slovenije dnevno je vraćano i do 200 osoba.¹²⁷

Gradovi unutar Bosne i Hercegovine takođe su bili prenapučeni prognanicima. Tako je u Tuzli omjer domicilnog stanovništva i prognanika bio 1:1.¹²⁸ U istoj ili sličnoj situaciji bili su Travnik, Zenica, Bugojno i drugi manji gradovi. Druga faza ovog ciklusa traje od kraja 1992. godine do kraja rata, kada vlasti RS organizuju protjerivanje sukcesivno, u zavisnosti između ostalog i od potreba za razmjenu, te potreba za organiziranjem raznih vidova prisilnog rada (radne brigade). Pravci i način protjerivanja su isti. Većina protjeranih i izbjeglih lica se žele domoći Hrvatske i otići dalje prema Zapadnoj Evropi, što će reći da se

logor... Svjedoci kažu da je između 26. juna i 1. jula 1992. godine bilo oko 1200 osoba iz Kozluka i još 1800 iz Zvornika u logoru Palić.“ T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 110.

122 T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 95.

123 *Isto*, 72-73.

124 *Isto*, 130.

125 *Isto*, 138.

126 “Makedonska vlada je zvanično zatvorila granice za izbjeglice početkom jula 1992. godine, pravdajući se teškim ekonomskim stanjem u zemlji.” T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 138.

“Sve izbjeglice koje su stigle u Sloveniju prije 10. augusta 1992. godine dobile su privremeni status izbjeglice. Slovenija je potom zatvorila svoje granice za izbjeglice, osim za one sa dokumnetima kojima se garantira prihvata u trećim zemljama i kojima je dozvoljen tranzit.” T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 130. “Mnoge izbjeglice koje odsjedaju u Hrvatskoj žive u teškim uslovima i Vlada Hrvatske ne želi primati više izbjeglica. ...nakon odluke Hrvatske od 13. jula 1992. godine da se izbjeglice iz Bosne i Hercegovine ne registruju. Ovo je imalo implikacije na pomoć, ali je pokrenulo pitanje zaštite tih ljudi.” T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 72-73.

127 “Budući da bi prihvatanje dodatnih izbjeglica predstavljalo problem za Republiku Hrvatsku, hiljadama izbjeglica koje bježe da bi spasile svoje živote, ne dozvoljava se prelazak preko granice.” T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 73. “Takve odluke sprovodi Ministarstvo unutrašnjih poslova (Slovenije, op. S. M) na osnovu preporuke Ureda za imigracije i izbjeglice. Broj vraćenih izbjeglica je bio između 70 i 75 dnevno u novembru i čak 200 dnevno u oktobru (1992. godine, op. S. M). T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 130.

128 “Grad Tuzla već ima populaciju raseljenih od 60.000, pri čemu je odnos raseljenih i domicilnog stanovništva 1:1. Prema navodima, Tuzla je primila 200.000 raseljenih od početka rata.” T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 174.

Hrvatska, a i Slovenija sve više koriste u tranzitu. Ovome su prije svega doprinijele odluke vlasti tih država, a kojima se zabranjivao ulazak izbjeglih i prognanih iz Bosne i Hercegovine, osim onima koji su imali garancije da će odmah produžiti u tzv. treće zemlje.¹²⁹ Što se Srbije tiče, ona je od samog početka za većinu Bošnjaka korištena samo u tranzitu.

Broj prognanih i izbjeglih krajem 1993. i početkom 1994. godine izgledao je ovako:

- U Makedoniji je broj od oko 30.000 registriranih izbjeglih i prognanih u drugoj polovini 1992. godine, iznosio oko 10.000 početkom 1994. godine.¹³⁰
- U Sloveniji je u istom periodu broj od oko 70.000, spao na 31.118 prognanih i izbjeglih lica.¹³¹
- U Srbiji je takođe evidentan pad broja izbjeglih i prognanih. U ovom periodu tamo se nalazilo 235.000 prognanih i izbjeglih iz Bosne i Hercegovine, od čega 7,8% Bošnjaka.¹³²
- U Hrvatskoj je u istom periodu, prema službenim podacima registrirano 252.153 prognanih i izbjeglih osoba, a procjenjuje se da ima još oko 37.500 neregistriranih. Oko 57% protjeranih i izbjeglih se izjasnilo kao Bošnjaci, a 41% kao Hrvati.¹³³

Međutim, prema popisu, koji je u julu 1994. godini izvršio Ured za raseljene osobe i izbjeglice Republike Hrvatske uz podršku UNHCR-a, u Hrvatskoj je bilo 179.808 izbjeglih i prognanih iz Bosne i Hercegovine.¹³⁴ Riječ je o ogromnom smanjenju u odnosu na 631.000 iz druge polovine 1992. godine. Bitan razlog ovakvog smanjenja broja prognanih i izbjeglih je odlazak istih u „treće zemlje“, ali i odluka hrvatskih vlasti da prognane i izbjegle vraća na prostore pod kontrolom legalnih vlasti, naročito nakon potpisivanja Vašingtonskog sporazuma. Hrvatske vlasti su naime prostor Federacije Bosne i Hercegovine, smatrale sigurnim.¹³⁵

Primjer etničkog čišćenja i pravaca protjerivanja, odnosno planskog protjerivanja jeste sjeverna Bosna i Hercegovina.¹³⁶ Prema popisu iz 1991. godine ta regija je imala 625.000 Srba, 356.000 Bošnjaka i 180.000 Hrvata. Početkom

129 T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 72-73.

130 *Isto*, 294.

131 *Isto*, 305.

132 *Isto*, 305.

133 *Isto*, 304.

134 *Isto*, 368.

135 “Od marta 1993. godine policija odbija registrirati izbjeglice iz Bosne i Hercegovine, posebno muškarce u regrutnoj dobi uz određene izuzetke. T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 281. “Hrvatske su vlasti početkom septembra 1994. godine odlučile da povuku izbjeglički status Bosancima koji dolaze iz područja pod kontrolom Federacije. S obzirom na to da bosanski Hrvati obično mogu ući i ostati u Hrvatskoj, učinak takvog odbijanja obnove registracije je obično teži za bosanske Muslimane, koji ne samo da gube svoja prava na humanitarnu pomoć, već su u opasnosti od vraćanja u Bosnu i Hercegovinu.” T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 368.

136 T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 465.

1995. sjeverna Bosna ima 719.000 Srba, 37.000 Bošnjaka i 30.000 Hrvata. Broj Bošnjaka je smanjen za 90%, a Hrvata za 85%, uz istovremeno povećanje broja Srba za oko 17%. Sa tog područja je u prva tri mjeseca 1995. godine u Hrvatsku prešlo oko 3.000 protjeranih, „dok se stotine ljudi raselilo po Bosni, uključujući oko 300 Muslimana koji su došli u centralnu Bosnu preko Turbeta.“¹³⁷

Na primjeru Banja Luke, najvećeg grada Bosanske krajine najbolje se uočavaju pravci i način protjerivanja. Ibrahim Robović kazuje da je „napuštanje ... bilo sporadično sve do probijanja koridora između Banja Luke i Srbije.“ Dakle, do jeseni 1992. godine „odlazak Bošnjaka i Hrvata organizovali su na tri načina. Najveći broj Bošnjaka i Hrvata je izašao preko Bosanske Gadiške i Novske (u Hrvatsku, op. S. M) i otišao kojekuda po svijetu. Nešto manji dio izašao je koridorom do Beograda, a odatle preko Mađarske u Švedsku. Najmanji je bio broj onih koje su preko Skender Vakufa i Vlašića puštali na slobodnu teritoriju Bosne i Hercegovine...Cilj srpske politike je bio da Bošnjake i Hrvate raspu po svijetu.“¹³⁸

Poseban segment ovog perioda čine:

- progoni i etničko čišćenje enklava Cerska-Konjević polje, aprila 1993. godine, kada je između 25.000 i 30.000 prognanih pobjeglo prema enklavi Srebrenica i prema Tuzli,¹³⁹
- etničko čišćenje prostora HZ HB i progoni između između 80.000 i 90.000 osoba.¹⁴⁰ Progoni su se u ovom slučaju odvijali preko linija odbrane, na prostore pod kontrolom ARBiH i odvođenjem u logore,¹⁴¹
- etničko čišćenje i genocid enklave Srebrenica u julu 1995. godine, kada su snage VRS ubile između 8.000 i 9.000 osoba, a protjerale put regije Tuzla između 38.000 i 42.000 osoba.¹⁴² Ovaj segment, osim po vremenu, po svemu ostalom, a prije svega brutalnosti, odgovara periodu april-august 1992. godine.

137 *Isto*, 465.

138 J. Kadrić, *Bošnjaci*, 376.

139 T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 170.

140 “Ako uzmemo popis stanovništva iz 1991. godine da se zaključiti da se radi o 60.000 protjeranih Bošnjaka.” Ovaj podatak odnosi se samo na Hercegovinu. Vojna ekspertiza, *Organizacija, struktura i operativni razvoj (OZ SZH I OZ JIH)*, segment *Dejstva suprotna načelima međunarodnog ratnog prava*, 73.

U odnosu na uzorak od osam općina (Čapljina, Gornji Vakuf, Jablanica, Ljubuški, Mostar, Prozor, Stolac, Vareš), prema popisu iz 1991. godine, a budući da nedostaje još općina iz sastava HZ HB (Kiseljak, Busovača, Novi Travnik, Vitez itd.) može se govoriti o broju od 90.000 do 100.000 prognanih. E. Tabeau, *Rat u brojka*, 290. Ovo tim prije što je na p području HZ HB prema popisu iz 1991. bilo oko 130.000 Muslimana.

141 “Do kraja augusta 1993. godine, 20.000 Muslimana je protjerano preko linija razgraničenja.” Ovdje je riječ o prostoru jugoistočne Hercegovine. “Sistemska hapšenja Muslimana započela su u maju 1993. godine i dosegla vrhunac krajem jula 1993. godine kada se procjenjuje da ih je 15.000 bilo u zatočeništvu.” T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 224-225.

“Agresori su na prostorima HZ HB uspostavili preko 50 koncentracionih logora i specijalnih zatvora u koje su deportovali oko 20.000 civila.” Vojna ekspertiza, *Snage HV i HVO na prostoru Hercegovine*, 73.

142 T. Mazowiecki, *Izveštaji 1992-1995*, 505.

Do potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma 21. 11. 1995. godine,¹⁴³ prema podacima Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine, „iz svojih prijeratnih domova u Bosni i Hercegovini pokrenuto je oko 2,2 miliona osoba.“ Mazovjecki u svojim izvještajima govori o oko 2,1 milion, dok Darko Dukovski (*Povijest Srednje i Jugoistočne Europe 19. i 20. stoljeća*, II) govori o oko 1,8 miliona. Od tog broja (2,2 miliona) oko 1,2 milion osoba „potražio je izbjegličku zaštitu“ u više od 100 zemalja širom svijeta. Od ukupnog broja protjeranih i izbjeglih, oko 63% odnosi se na Bošnjake.¹⁴⁴ Ovome treba dodati su Bošnjaci protjerani sa više od 70% teritorije Bosne i Hercegovine.

Na kraju treba reći da su protjerani i izbjegli u zapadnim zemljama nailazili na poseban problem, a to je bio animozitet domaćina. Primjera radi francuski šovinizam, od ranije usmjeren prema izbjeglicama iz nekadašnjih francuskih kolonija, sada se sve više okretao i „na one sa Balkana.“ Sa Engleskom je praktično bio isti slučaj. U suštini sve zemlje zapadne Evrope su imale problem rata „u vlastitom dvorištu“ i u „izbjeglicama sa Balkana.“ Stoga je postojala opšta saglasnost da „bosanski problem“ nestane brzo, tiho i jeftino i da se sve izbjeglice koje je proizveo „nađu ondje odakle su došle.“¹⁴⁵ Ukoliko je to neizvodivo, ako se ne mogu vratiti „tamo odakle su došli“, onda treba da odu što dalje. Kao najbolja rješenja vidjeli su naseljavanja prostora Australije, Kanade i Amerike. „Rasuti po svijetu“, što dalje, to bolje.

Umjesto zaključka: Posljedice etničkog čišćenja

Zarad „obnove izvornog povijesnog stanja“ pokrenut je rat protiv Bosne i Hercegovine (izvršena agresija), pri čemu je etničko čišćenje i stvaranje etnički

143 U Dejtonu je 21. novembra 1995. godine postignut sporazum za Bosnu i Hercegovinu (Opći okvirni sporazum za mir u Bosni i Hercegovini) kojim su uređene entitetske granice (da se zadovolji omjer 49:51), izborni sistem, instrumenti za poštivanje ljudskih prava, pitanja povratka izbjeglih i raseljenih osoba. Bosna i Hercegovina, odnosno Federacija Bosne i Hercegovine i Republika Srpska imaju zajedničke institucije: dvodomni parlament, tročlano predsjedništvo, vijeće ministara, Ustavni sud i Centralnu banku. F. Tuđman, S. Milošević i A. Izetbegović su 14. 12. 1995. godine u Parizu u prisustvu predstavnika zemalja kontakt grupe, službeno potpisali Dejtonski sporazum.

144 Prema podacima Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine, u Bosnu i Hercegovinu je od početka rata do potpisivanja Dejtonskog sporazuma „iz svojih prijeratnih domova“ pokrenuto oko 2,2 miliona stanovnika, od čega 1,2 milion van granica Bosne i Hercegovine, u više od 100 zemalja svijeta. Budući da je Bosna i Hercegovina, prema popisu iz 1991. imala 4.377.033 stanovnika, više od 50% ih je prognano i izbjeglo. Prema istom popisu Bošnjaka je bilo 1.902.956. *Bilten*, 2003, uporedni pokazatelji, 4-8.

„Tijekom četverogodišnjeg rata u Bosni i Hercegovini je ubijeno ili se smatra nestalim između 250.000 i 280.000 osoba. Prognano je oko 1,8 miliona ljudi. Na međunarodnoj konferenciji o Bosni i Hercegovini nakon Dejtona, održanoj u travnju 1997. godine, ravnatelj Međunarodnog centra za razvoj i migracijsku politiku iz Beča Jonas Wiedgren iznio je podatak prema kojem je u Bosni i Hercegovini raseljeno (prognanici i izbjeglice) 67% hrvatske, 63% muslimanske i oko 49% srpske prijeratne populacije.“ Darko Dukovski, *Povijest srednje i jugoistočne Europe 19. i 20. stoljeća*, II, Zagreb 2005, 353.

145 E. Tabeau, *Rat u brojkama*, 293-296.

čistih teritorija bilo temeljna komponenta i cilj rata. Rat u Bosni i Hercegovini je okončan Dejtonskim mirovnim sporazumom iz novembra 1995. Tačnije, okončano je samo ono što se zove „oružani dio sukoba.“ Rat je naime prenešen na političku ravan, za stolove „odgovornih“ osoba u Bosni i Hercegovini i van nje.

Iz ovog rata država Bosna i Hercegovina je izašla kao potpuni gubitnik: dezintegrirana, dezindustrijalizirana, dovedena na nivo najnerazvijenijih zemalja. Pravni sistem, školstvo, zdravstvo kao i privreda, potpuno su rastočeni. Glavni resurs, ljudi, dobrim dijelom su uništeni. Nastale su velike promjene u mentalitetu stanovništva, dezorijentirano je, preplašeno, nesigurno. Ovo se naročito odnosi na Bošnjake jer je etničko čišćenje bilo, prije svega, usmjereno na njih. Uništavani su između ostalog i zato jer su integrativni faktor i vezivno tkivo Bosne i Hercegovine. Uništavani su svi simboli identiteta Bošnjaka: od sakralnih i kulturnih objekata, preko gospodarskih i objekata za stanovanje, sve do promjene imena toponima. Dakle, sve referentne tačke koje su omogućavale Bošnjacima orijentaciju u vremenu i prostoru.

Bošnjaci su prema popisu iz 1991. godine bili raspoređeni na 94% teritorije Bosne i Hercegovine, a nakon potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma svedeni su na oko 25-27% teritorije (RS-49% i HZHB oko 23-25%). U *Bosanskoj knjizi mrtvih* Mirsada Tokače dat je popis 95.940 imena ubijenih i nestalih u ratu 1992-1995. godine u Bosni i Hercegovini. Pored ovoga, u 600 logora bilo je zatvoreno oko 200.000 Bošnjaka. Kao naročit metod etničkog čišćenja korišteno je silovanje, pri čemu se žrtva, a preko nje cijela etnička grupa nastoji poniziti, degradirati i osramotiti. Procjenjuje se da je preko 30.000 Bošnjakinja silovano, među kojima su bile i vrlo mlade djevojčice. Pored navedenog, sa svojih ognjišta pokrenuto je oko 2,2 miliona stanovnika Bosne i Hercegovine (u izvještajima Mazovječkog to je 2,1 miliona, kod Dukovskog 1,8 miliona). Podatak od 2,2 miliona (*Bilten Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine*) potvrđuje da je više od 50% prijeratnog stanovništva (od 4.377.033) protjerano ili je izbjeglo iz svojih domova. Od toga, 1,2 milion otišlo je van granica Bosne i Hercegovine „u više od 100 zemalja širom svijeta.“ Unutar Bosne i Hercegovine protjerano je i izbjeglo oko jedan milion ljudi.

Smatra se da se od ukupnog broja protjeranih i izbjeglih (2,2 miliona), oko 1,2 miliona odnosi na Bošnjake, dakle oko 63% su Bošnjaci. Mazovječki u svojim izvještajima govori o oko 60%. Dukovski, pozivajući se na podatke iznesene na Međunarodnoj konferenciji o Bosni i Hercegovini nakon Dejtona, iz aprila 1997. godine govori o 63% od ukupne populacije Bošnjaka. To je onda 1,1 do 1,2 miliona protjeranih i izbjeglih Bošnjaka, od čega oko 650.000 van granica Bosne i Hercegovine i oko 550.000 unutar Bosne i Hercegovine. Prema popisu iz 1991. godine Bošnjaka je bilo 1.902.956. Prema navedenom popisu oko 350.000 lica izjasnilo se kao ostali i Jugosloveni, od čega su značajan procenat bili Bošnjaci.

Na osnovu svega do sada izloženog, evidentno je da se radilo planski i sračunato, a cilj je bila teritorija Bosne i Hercegovine očišćena od Bošnjaka i svega

što bi moglo svjedočiti da su tu ikada živjeli. Uz stravične zločine nad Bošnjacima i drugim nesrbima i pod geslom „da se država ne može napraviti bez mnogo žrtava i mnogo krvi“, napravljena je Republika Srpska, sa prihvatljivim procentom od 5 do 10% nesrba.

Glavni uzrok svih zločina nad Bošnjacima jesu velikodržavni projekti. Takođe se hijerarhijski i odgovornost za političko oblikovanje i nadahnjivanje, te počinjene zločine može odrediti. Nema nikakve sumnje da su po tom pitanju srpsko političko i vojno (državno) rukovodstvo bili „inicijatori, agresori i krivci.“ Međutim, mora se ukazati i na „kratko pamćenje Bošnjaka“, na pojave pukotina u njihovom jedinstvu, koje su redovno popunjavali njihovi neprijatelji tijelima i krvlju Bošnjaka, te na bezrezervnu „vjeru u druge“ i očekivanja „zaštite od nekog drugog.“

Kada se u historijskom smislu cjelokupna operacija (posmatrana kao cjelina od 1992-1995) ogoli, u smislu otklanjanja ideoloških aspekata, onog što je postalo „opšta mjesta“, te koliko god je to moguće publicistika, ostaju jasne činjenice koje govore o o etničkom čišćenju i drugim vrstama najtežih zločina, do genocida. U suštini, ostaju da govore brojke, hladno i neumoljivo.

Dakle, rat od 1992-1995. godine je ostavio užasne posljedice na demografsku sliku zemlje.

Summary

In order to “restore the original historical state”, a war against Bosnia and Herzegovina (an aggression) was carried out, with ethnic cleansing and the creation of ethnically clean territories as the fundamental component and goal of the war. The war in Bosnia and Herzegovina ended with the Dayton Peace Accords of November 1995. More precisely, only what is called the “armed part of the conflict” was ended. The war was transferred to the political plane, at the tables of “responsible” persons in Bosnia and Herzegovina.

From this war, the state of Bosnia and Herzegovina emerged as a complete loser: disintegrated, deindustrialized, brought to the level of the least developed countries. The legal system, education, health, and economy are falling apart. The main resource, people, are largely destroyed. There were major changes in the mentality of the population, disoriented, frightened, uncertain. This particularly applies to Bosniaks because ethnic cleansing was, above all, directed at them. They were also attacked, among other things, because they are an integrative factor and connective tissue of Bosnia and Herzegovina. All symbols of the identity of Bosniaks have been destroyed: from sacred and cultural objects, through economic and residential facilities, all the way to the name change of toponyms. So, all reference points that enabled the Bosniaks to orient in time and space.

According to the 1991 census, Bosniaks were inhabiting 94% of the territory of Bosnia and Herzegovina, and after signing the Dayton Peace Agreement they were reduced to about 25-27% of the territory (RS-49% and HZHB about 23-25%). In the Bosnian Book of the Dead, Mirsad Tokača gave a list of 95,940 names of the killed and missing in the 1992-1995 war. in Bosnia and Herzegovina. In addition, about 200,000 Bosniaks were imprisoned in 600 camps. As a particular method of ethnic cleansing, rape was used, by which the aggressor aimed to humiliate, degrade and embarrass the victim, and through it, the entire ethnic group. It is estimated that over 30,000 Bosniaks were raped, among which were very young girls. In addition, about 2.2 million inhabitants of Bosnia and Herzegovina were forced to leave their homes (in the reports of Mazovjecki, which is 2.1 million, and Dukovski 1.8 million). The data of 2.2 million (Bulletin of the Ministry of Human Rights and Refugees of Bosnia and Herzegovina) confirms that more than 50% of the pre-war population (from 4,377,033) were expelled or forced from their homes. Of that, 1.2 million went beyond the borders of Bosnia and Herzegovina "in more than 100 countries around the world." Within Bosnia and Herzegovina, about one million people were evicted.

It is believed that of the total number of expelled and refugees (2.2 million), about 1.2 million refers to Bosniaks, about 63% are Bosniaks. Mazovjecki in his reports speaks about 60%. Dukovski, referring to the data presented at the International Conference on Bosnia and Herzegovina after Dayton in April 1997, says about 63% of the total Bosniak population. It is then 1.1 to 1.2 million displaced and refugee Bosniaks, out of which 650.000 are outside the borders of Bosnia and Herzegovina and around 550.000 within Bosnia and Herzegovina. According to the 1991 census, Bosniaks population amounted to 1,902,956. According to the above census, about 350,000 persons declared themselves as the others and the Yugoslavs, of which a significant percentage were Bosniaks.

On the basis of everything that has been exposed so far, it has been evident that this was planned and calculated, and the aim was to clear the territory of Bosnia and Herzegovina from the Bosniaks and everything that could testify that they had ever lived there. With horrible crimes against Bosniaks and other non-Serbs and under the slogan "that the state cannot be made without much sacrifice and a lot of blood," the Republika Srpska was made, with an acceptable percentage of 5 to 10 % of non-Serbs.

The main cause of all crimes against Bosniaks are large-state projects. Also hierarchical and responsibility for political design and inspiration, and committed crimes can be determined. There is no doubt that in this respect the Serbian political and military (state) leadership were "initiators, aggressors and culprits." However, it must be pointed to the "short memory of Bosniaks", on the appearance of cracks in their unity, which were regularly filled out by their enemies to the bodies and blood of Bosniaks, and to the unreserved "faith in others" and expectations of "protection from someone else."

When historically, the entire operation (viewed as a whole from 1992-1995) is denied, in terms of eliminating ideological aspects, of what has become “common places” and, as far as possible, publicity, clear facts remain that speak of ethnic cleansing and other types of the most serious crimes, to genocide. In essence, they remain to speak figures, cold and unassuming.

So, the 1992-1995 war has left terrible consequences on the demographic status of the country.

